

Środowisko mieszkaniowe XXI w. na tle doświadczeń przeszłości

The 21st century housing environment against the background of past experiences

Streszczenie

Z okazji potrójnego jubileuszu w Politechnice Krakowskiej związanego z kształtowaniem środowiska mieszkaniowego, autor przedstawił wyniki własnych i zespołowych badań nt. historycznych uwarunkowań kształtowania środowiska mieszkaniowego w miastach europejskich. Przedstawiono obszerną podbudowę humanistyczną zjawiska ludzkiego zamieszkiwania, na podstawie analizy poglądów czołowych filozofów i przedstawicieli badań społecznych od antyku do współczesności. Na tej podstawie opracowano chronologiczną prezentację najważniejszych tendencji projektowania planistycznego, urbanistycznego i architektonicznego w dziedzinie środowiska mieszkaniowego, w aspekcie jego wzajemnego oddziaływania i sprzężenia zwrotnego z układem funkcjonalnym i strukturalnym miasta, a także z jego estetyką. Ten rys historyczny wykorzystano do krytycznej analizy i oceny sytuacji obecnej oraz do ostrożnej ekstrapolacji tendencji pozytywnych jako prognozy na bliską przyszłość, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w Polsce.

Abstract

On the occasion of the triple anniversary at Cracow University of Technology, the author presents the results of his own and team research on the historical conditions of the formation of a housing environment in European cities. He puts forward a detailed humanistic basis for the phenomenon of people's residence grounded on an analysis of the opinions of the leading philosophers and social researchers from antiquity till now. This paper includes a chronological presentation of the most important tendencies in planning, urban and architectural design in the domain of a housing environment in the aspect of its mutual impact and feedback with the functional and structural layout of a city as well as its esthetics. This historical outline is used for a critical analysis and assessment of the current situation and for a careful extrapolation of positive tendencies as a forecast for the near future with special emphasis on the situation in Poland.

Słowa kluczowe: środowisko mieszkaniowe, przemiany urbanistyczno-architektoniczne, zagrożenia i szanse
Keywords: housing environment, urban and architectural transformations, threats and opportunities

1. Motywacja i założenia badawcze. wpływ czasu.

Przeszość i terażniejszość dla przyszłości środowiska mieszkaniowego

W roku 2013 zbiegają się trzy jubileusze istotne dla badań, twórczości oraz nauczania w dziedzinie kształtowania środowiska mieszkaniowego na gruncie krakowskim, a ważne w skali ogólnopolskiej. Są to jubileusze: Katedry Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego WAPK, rocznika naukowego „Środowisko Mieszkaniowe. Housing Environment”¹, będącego organem tej Katedry, ale przede wszystkim jubileusz twórcy i lidera zarówno wymienionej Katedry, jak też wspomnianego czasopisma, prof. zw. dr. hab. inż. arch. Wacława Serugi. Jubileusze skłaniają do rozważań i refleksji.

Rocznice stanowią stosowne okazje do uczczenia dobrze wykorzystanego czasu który upłynął, w niniejszym przypadku wieloletniej aktywności zasłużonego jubilata i jego dzieł. Można więc przyjąć, że dla potrzeby niniejszego artykułu, pierwszą część prawidłowego warsztatu badawczego może stanowić krótka retrospekcja kwestii kształtowania środowiska mieszkaniowego, czyli spojrzenie w przeszłość, jakby we wsteczne lustro po-

1. Incentive and research assumptions.

The passage of time. the past and the present for the future of a housing environment

In 2013, three anniversaries – significant for research, creation and education in the domain of shaping a housing environment on the grounds of Krakow, important in the all-Polish scale – coincide, namely the jubilees of the Chair of Housing Environment, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology; the science yearly “Środowisko Mieszkaniowe. Housing Environment”¹ being the organ of this unit; first and foremost the founder and leader of the Chair and its periodical Wacław Seruga, Full Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. All these anniversaries give rise to certain ruminations and reflections.

Anniversaries always make good occasions to celebrate a well-used time; in this case, long years of the activity of the meritorious Professor and his works. For the needs of this article, we may assume that the first part of a proper research technique could be a short retrospection of the question of shaping a housing environment. It is a kind

jazdu, ukazujące przebytą drogę. Ta pamięć istotnej przeszłości pozwala pewniej odwrócić spojrzenie znowu przed siebie, otwierając jakby projekcję widoku przed przednią szybą (ang. *screen* podobnie jak ekran) poruszającego się pojazdu, symbolizującego tutaj działania dla przyszłości środowiska mieszkaniowego.

Prawidłowość warsztatu badań rozwoju środowiska mieszkaniowego – zakorzenionego, ale dynamicznego i turbulentnego, nie zawsze zrównoważonego i trwałego, wskazuje na potrzebę użycia takich narzędzi jak historia chronologiczna. Tworzą one logiczny łańcuch w dziedzinie badań upływu czasu, który jest jedynym obiektywnym kryterium segregowania i porządkowania różnych, kolejno następujących po sobie faktów i bytów. Dają możliwość klarownego ukazania analizy i oceny przeszłości aż po teraźniejszość.

W konsekwencji dają też odskocznnię do próby pokuszenia się (od dwuznacznego słowa *okusa*) – o prognozy czyli odpowiedzialne i możliwie prawdopodobne przepowiadanie przyszłości. Jednak autor niniejszych słów, zwłaszcza w świetle tych napisanych poniżej, ma umiarkowane zaufanie do teoretycznego prognozowania, które w urbanistyce i architekturze przeważnie jest nonszalancką ekstrapolacją ubraną w modne kostiumy. Natomiast większą ufność pokłada w projektowaniu, które jest wychodzeniem ku przyszłości w sposób empiryczny, materialny, a więc mierzalny i pociągający za sobą konkretną odpowiedzialność i autora i badacza.

2. Pierwotne ideały i realizacje środowiska mieszkaniowego

Kreacje środowiska mieszkaniowego: miasta, osiedla oraz domu – wyidealizowanych i wymarzonych jako optymalne, przyjmowały postać teoretyczną filozoficznych i władczych założeń społeczno-przestrzennych, jak również powstawały w formie wizualizacji projektów. Często pozostawały one w sferze fantazji, bywały realizowane lub stanowiły inspirację dla przyszłych dzieł. Nowe, odkrywcze i świeże poglądy na kształtowanie środowiska mieszkaniowego pojawiały się w okresach wzmożonego zapotrzebowania na osadnictwo. Stymulatorami w tej mierze były najpierw odkrycia geograficzne (nowe obszary dla kolonizacji i ich mieszkańcy ze swoją kulturą), a następnie fale cywilizacyjne powodujące nowe formy pracy, wymagające nowych form zamieszkiwania.

Kapitałnym przykładem jest złoty okres greckiej demokracji za czasów Peryklesa (ur. 495 r. p.n.e.). Wówczas prosperity odzwierciedliło się wzmożonym budownictwem i w Helladzie, i na kolonizowanym wybrzeżu Azji Mniejszej. Wówczas niemal rówieśnik władcy Hipodamos (ur. 498 r. p.n.e.), autor odkrywczej zasady kształtowania planu urbanistycznego, wdrożył go i zaprojektował oraz zrealizował doskonałe i nowatorskie miasta. Dla Peryklesa stworzył k/Aten port Pireus oraz kolonialną Turię k/Sybaris w południowej Italii n/Morzem Jońskim. W ramach wielkiej kolonizacji wybrzeża bliskowschodniego zaprojektował pięknie skomponowane Rodos na wyspie o tej samej nazwie oraz kultowe: Milet i Priene n/Morzem Egejskim Jego wpływ dla przyszłości miast jest nie do przecenienia; jest domniemanym autorem pisanego dzieła pt. *Najlepsze Państwo-Miasto*, wspomnianego polemicznie przez Arystotelesa (vide dalej), ale nie odnalezionego.

of a look back like a rearview mirror in a vehicle showing the road left behind. This memory of the significant past enables us to turn our eyes ahead again and open a projection of the view in front of the windscreen of the moving vehicle which symbolizes actions for the future of a housing environment.

The correctness of the technique of research on a housing environment – rooted yet dynamic and turbulent, not always sustainable and durable – indicates a need to use tools such as chronological history. It forms logical order in the field of research on the passage of time which is the only objective criterion of segregating and arranging various facts and entities happening one after another. They give the possibility of showing, analyzing and evaluating the past until the present in a clear manner.

In consequence, they also give refuge for an attempt to venture some forecasts, i.e. to predict the future in a responsible and probable way. However, the author of these words – especially in the light of those below – places limited confidence in theoretical forecasting which usually means nonchalant extrapolation disguised in fashionable costumes in the field of urbanism and architecture. He puts more trust in design which means going towards the future in an empirical, material, measurable way involving specific responsibility from both an author and a researcher.

2. The incipient ideals and implementations of a housing environment

The creations of a housing environment: a city, an estate and a house – idealized as optimal – assumed the theoretical shape of philosophical and imperious social and spatial premises as well as the form of rendered designs. They often remained in the sphere of fantasy, were implemented or made an inspiration for future works. New, insightful and fresh outlooks on the formation of a housing environment sprang up in the periods of increased demand for settlement. In this respect, the simulators were geographical discoveries at first (new areas for colonization and their inhabitants with their culture) and then the waves of civilization which produced new forms of work requiring new forms of residence.

A grand example is the golden age of Greek democracy under Pericles (born in 495 BC). Then prosperity was reflected in increased construction in Ellada and on the colonized coast of Asia Minor. Hippodamus (born in 498 BC), the author of the insightful principle of shaping an urban plan, implemented it as well as designed and realized some excellent, innovative cities. For Pericles, he built the Port of Piraeus near Athens and the colonial Turia near Sybaris by the Ionian Sea in the south of Italy. Within the great colonization of the Middle Eastern coast, he designed the beautifully composed Rhodes on the island bearing the same name as well as the cult Miletus and Priene by the Aegean Sea. His influence on the future of cities cannot be overestimated; he is the alleged author of a written work entitled *The Best City-State* mentioned polemically by Aristotle (see below) but never found.

il. 1. A. Hongkong. Ngau Tak Kok. Jedno z licznych monstrualnych osiedli czynszowych; mieszkaniami są miniaturowe substandardowe kłitki, fot. Mariusz Twardowski. B. Cupertino w Kalifornii. Steve Jobs pracujący w swoim salonie, fot. Diana Walker, źródło: <http://www.apple.com/education/> / A. Hong Kong. Ngau Tak Kok. One of a number of monstrous rent estates; the flats are miniature substandard dens, photo by Mariusz Twardowski. B. Cupertino, California. Steve Jobs working in his living room, photo by Diana Walker, source: <http://www.apple.com/education/>

il. 2. Kraków. Apartamenty Przy Bulwarze, fot. Mariola Heinrich. A. Kwartal mieszkalno-usługowy z cofniętymi parterami, wpisany w istniejącą siatkę ulic, tradycyjna konwencja ulicznych fasad „ściana i otwór”. B. Wnętrze kwartału półotwarte na południe w stronę Wisły / Krakow. Apartments at the Boulevard, photo by Mariola Heinrich. A. Residential and service quarter with withdrawn ground floors composed into the existing street grid, traditional convention of street facades – “wall and opening”. B. Enclosure of a quarter half-open to the south towards the Vistula River

il. 3. A. Kraków ul. Kapelanka, zespół pierzejowy tworzący na peryferiach zaczątek tkanki miejskiej, fot. Mariola Heinrich. B. Zespół Wiślane Tarasy. Kwartaly wpisane w siatkę ulic, częściowo uzupełnioną, stanowi kontynuację tradycyjnej struktury miejskiej, fot. Mariola Heinrich / A. Krakow. Kapelanka St., frontage complex forming the germ of urban tissue in the suburbs, photo by Mariola Heinrich. B. Vistula Terraces Complex. Quarters composed into the street grid, partially complemented, continue the traditional urban structure, photo by Mariola Heinrich

Od tego czasu dążenie do idealności miast – również jako środowisk społecznościowych, nurtował najważniejszych ateńskich filozofów². Ich nestor Sokrates (ur. 469 lub 470 p.n.e.), uważał przestrzeń miasta za idealną siedzibę swojej ulubionej demokracji. Pół wieku później Platon (ur. 428 lub 427 r. p.n.e.), głównie w swoim najważniejszym dziele *Państwo*, również odniósł się do organizacji społeczności państwa-miasta³. Uczynił to w kierunku przeciwnym do demokratyczności Sokratesa. którego był uczniem, proponując surowość i nadzór ze strony władz nad mieszkańcami, co może kojarzyć się z nadopiekuńczym socjalizmem lub wręcz totalitaryzmem⁴. Wreszcie jego z kolei uczeń Arystoteles (ur. 384 r. p.n.e.) – trzeci z największych, w jednej ze swych czołowych rozpraw *Polityce*, w rozdz. 2.8. prowadzi dyskusję z poglądami teoretycznymi Hipodamosa, a w rozdz. 5. opisuje z własnym komentarzem miasta hipodamejskie. Podkreśla tam ich zalety przestrzenne jako odpowiadające walorom bytowym środowiska miejscowej społeczności mieszkańców⁵. Akcentuje pozytywną rolę miasta dla jakości życia zbiorowego, dzięki postaci zwartej siedziby, w przeciwieństwie do rozproszenia osadnictwa na prowincji, gdzie nie warunków do aktywności publicznej⁶.

„Rzymianie jako myśliciele, w większości promieniowali światłem odbitym od Greków, zwłaszcza w zakresie platonizmu i akademii platońskiej. Słynny mąż stanu i mówca Cycero⁷, głosił że propaństwowe podejście polityków powinno obejmować troskę o kształtowanie miast, w których obywatelom dobrze się żyje. Rzymski władca – myśliciel Marek Aureliusz⁸, w *Rozmyślaniach*, pisanych po grecku, z silnym ideowym nachyleniem w kierunku kultury greckiej, zwłaszcza Platonizmu, akcentuje istotną rolę natury dla miasta, jako łagodzącą twardość miejskiego zamieszkiwania. Wykląda tę ideę w zdaniu: zamiast mówić o Atenach – Miłe Miasto Kekropsa – architekta, twórcy planu lokacyjnego, należałoby raczej mówić – Miłe Miasto Zeusa – jako uosobienia boskiego stworzenia – natury, łagodzącej obyczaje mieszkańców.

Bezcenny jest w kategoriach jakości środowiska mieszkaniowego dorobek myślowy Witruwiusza. Był on współpracownikiem Juliusza Cezara oraz imperatora Augusta, jako praktyk i teoretyk. Według niego, podstawy kształtowania przestrzeni i budowlu to: przyjazne użytkowanie i cieszenie widokiem⁹. Jednak Rzymianie mniej niż Grecy przejmowali się humanizmem środowiska zamieszkiwania. Dbali przede wszystkim o pragmatykę. W szczególności widomy sposób wdrażali to w wymyślonych przez siebie metamiastach, czyli obozach wojskowych *castrum romanum*. Te supersztwyne w swej strukturze i wyrazie zespoły, dopiero w następnych wcieleniach, po stuleciach, na przykładach średniowiecznych mutacji, nabrały: nieregularności, romantyki oraz przytulności miejsc¹⁰ (vide poniżej)¹⁰.

Ważnym wkładem Rzymian w kształtowanie środowiska mieszkaniowego była insula czyli czynszowa miejska kamienica wielorodzinna osiągająca nawet 7 pięter, w której mieszkania były wynajmowane biedniejszym mieszkańcom przez kamieniczników, z zasady arystokratycznych obywateli rzymskich. Pragmatyka oprócz funkcji oraz ekonomiki środowiska otrzymała w czasach rzymskich bezprecedensową pragmatykę prawną. Prawa i obyczaje związane z zakładaniem miasta były już znane np.

Starting from then, the pursuit of ideal cities, also as community environments, absorbed the most important Athenian philosophers². Their nestor Socrates (born in 469 or 470 BC) treated the space of a city as an ideal seat for his favourite democracy. Half a century later, Plato (born in 428 or 427 BC), mainly in his magnum opus *The State*, also referred to the organization of the community of a city-state³. He did that in a direction opposite to the democracy of Socrates whose disciple he was – he suggested the authorities' strictness and supervision of the inhabitants which can be associated with the overprotective socialism or even totalitarianism⁴. Then his disciple Aristotle (born in 384 BC) – the third of the greatest – wrote one of his most important dissertations entitled *Politics*. In Chapter 2.8, he leads a discussion with Hippodamus' theoretical opinions; in Chapter 5, he describes Hippodamus' cities with his own commentary. He emphasizes their spatial advantages as responding to the existential values of the environment of the local community⁵. He accentuates the positive role of a city for the quality of collective life owing to the form of a compact settlement contrarily to a dispersed settlement in the provinces where there are no conditions for public activeness⁶.

“Most Romans as thinkers radiated with light reflected from the Greeks, especially within the scope of Platonism and the Platonic Academy. The famous statesman and orator Cicero⁷ claimed that the state-promoting approach of politicians should include attention to the formation of cities where the citizens live well. The Roman ruler and thinker Marcus Aurelius⁸ wrote his *Ruminations* in Greek with a strong ideological inclination towards Greek culture, especially Platonism. He emphasized the significant role of nature for the city as a factor relieving the hardships of urban dwelling. He delivered this idea in the following sentence: instead of calling Athens the Nice City of Cecrops – an architect, the creator of the foundation plan, we should call it the Nice City of Zeus as the personification of a divine creature – nature moderating the inhabitants' customs.

The intellectual achievements of Vitruvius are priceless in the categories of the quality of a housing environment. He cooperated with Julius Caesar and Emperor August as a practitioner and a theoretician. In his opinion, the bases for shaping spaces and structures are a friendly usage and an enjoyable view⁹. However, the Romans cared for the humanism of a housing environment less than the Greeks. Their priority was pragmatism. In the most visible manner, they implemented it in their meta-cities, i.e. *castrum romanum* military camps. These complexes, super-rigid in their structure and expression, assumed irregularity, romanticism and cosiness in their next versions centuries later, for instance in medieval mutations (see below)¹⁰.

An important Roman contribution to the formation of a housing environment was the insula, i.e. an urban multifamily tenement with as many as seven floors where the flats were rented to poor inhabitants by the owners – aristocratic Roman citizens. Apart from the function and

il. 4. Warszawa. Ursynów, fot. Marek Budzyński. A. Osiedle Pod Brzozami widoczne od strony Pasażu Ursynowskiego. B. Forum z sadzawką, przed kościołem Wniebowstąpienia, obok Parku im. Jana Pawła II / Warsaw. Ursynów, photo by Marek Budzyński. A. Estate under the Birches seen from the Ursynów Passageway. B. Forum with a pond in front of the Church of the Assumption near John Paul II Park

il. 5. Wiedeń. Wien Süd. Arteria wylotowa w kierunku południowym, obudowana pierzejowo zabudową mieszkaniowo-usługową, tworzy elegancką miejską aleję, fot. aut. A. Część południowa, wylotowa, o zwiększonej ilości zieleni. B. Część północna, przy śródmieściu, o przewadze nawierzchni twardych. Z prawej kamienica narożna przy przecznicy, proj. Coop Himmelb(l)au / Vienna. Wien Süd. Southward exit artery, lined with residential and service buildings, forms an elegant urban avenue, photo by author. A. Southern exit part with increased greenery. B. Northern part at the city centre with prevailing hard surfaces. On the right – corner tenement at a turn, designed by Coop Himmelb(l)au

il. 6. Wiedeń. Wien Süd. A. Dziedziniec rekreacyjny ogólnodostępny we wnętrzu kwartału kamienic jak na fot. 5.B, proj. Coop Himmelb(l)au, fot. aut. B. Centrum nowej dzielnicy, o charakterze wielkomiejskim, z dużym udziałem środowiska mieszkaniowego, fot. Mariusz Twardowski / Vienna. Wien Süd. A. Open-access recreational courtyard in the enclosure of a quarter of tenements as in Photo 5.B, designed by Coop Himmelb(l)au, photo by author. B. Centre of a new district of metropolitan character with considerable contribution from the housing environment, photo by Mariusz Twardowski

z legendy o założeniu Rzymu i z dokonywanej przez jego imperialnych władców kolonizacji.

Od tego czasu, dzięki tej humanistycznej podbudowie i ocenie, zagadnienia miasta jako świadomie kształtowanego środowiska mieszkaniowego nabierały coraz doskonalszego i konkretnego wymiaru prawnego w formie: aktów lokacyjnych, a w ich uzupełnieniu i dopowiedzeniu – pomocniczych i szczegółowych, w tym także lokalnych dokumentów wykonawczych (wilkierzy). Humanistyczne i funkcjonalistyczne legislacje nabrały znakomitej perfekcji w następnym wielkim okresie urbanizacji – w średniowieczu. Prawa flamandzkie, niemieckie i inne, zróżnicowane w różnych odmianach, a także modyfikowane lokalnie stały się fundamentami dobrej cywilizacji miejskiej i mieszczańskiej, czyli obywatelskiej w całej niemal Europie, właśnie przede wszystkim jako środowiska mieszkaniowe. Europa Wschodnia była pod tymi względami upośledzona w porównaniu z Zachodem, z powodu nieobywatelskiej, ale częściej wielkopańskiej władzy nad miastami – monarszymi lub magnackimi.

Renesans podniósł rolę poszukiwań modelu miasta idealnego. Wniósł w tej mierze obszerną teorię wraz z odkrywczymi projektami, ale z mniejszą praktyką realizacyjną w tej dziedzinie. Idealizm i nowatorstwo projektów polegały na roli geometrii i kompozycji, po raz pierwszy uświadomionej przez twórców na kanwie odkryć w dziedzinie perspektywy, przede wszystkim malarskiej i rysunkowej – geometrycznej i powietrznej. Pierwszy w historii profesjonalny rysunek planu miasta stworzył Leonardo da Vinci (Imola, 1502, przechowywany w gabinecie rycin Zamku Windsor).

W większości nowych, renesansowych projektów miast idealnych, znaczną rolę odegrał fetysz formalistyczny oraz poświęcenie głównego wysiłku twórców na aspekty fortyfikacyjne, a nie ludzkie, zgodnie z wolą władców – inwestorów. Dominowały plany gwiaździste z przemożną rolą bastionów. Proponowano przekątniowe układy ulic i bloki zabudowy bazujące na ostrych kątach. Były one w sensie urbanistycznym sztywne i nierozwojowe. Przetrwwały z akceptacją dziejową w zasadzie te z nich, które pomimo gwiaździstego obrysu, miały jednak wewnątrz tradycyjny model prostokątnej sieci ulic tworzących regularne kwartały (Zamość). Czołowymi autorami traktatów w tej dziedzinie oraz projektantami przykładowych rozwiązań byli m. in.: Cataneo, Filarete, Scamozzi, Vasari, Vauban. Takie podejście formalistyczno-militarystyczne spowodowało, że ta epoka i wymieniony rodzaj kreacji nie sprawdziły się w historii tworzenia przyjaznego środowiska mieszkaniowego. To spowodowało praktyczną nieprzydatność tego paradygmatu w przyszłości¹¹. Istotną przyczyną porażki była też rychła zmiana technik wojennych, która wyeliminowała ten rodzaj przedsięwzięć obronnych. Barok był już epoką miast otwartych i wielkich założeń osiowych osiągających kilometry długości, zdominowanych pałacami. Powszechne środowisko mieszkaniowe o przyjaznym humanistycznym charakterze było w tych warunkach mniej ważnym dodatkiem.

3. W stronę nowoczesności środowiska mieszkaniowego

Przemożną rolę dla dorobku w dziedzinie projektowania i budowania nowatorskiego środowiska mieszkaniowego, także w sensie modelowego wpłynięcia na dalszą przyszłość, odegra

environmental economics, pragmatics received unprecedented legal support in the Roman times. Laws and customs related to city foundation had already been known, e.g. from the legend about the foundation of Rome and its imperial rulers' colonization.

After that, owing to a humanistic basis and assessment, the issues of a city as a consciously shaped housing environment assumed a perfect and concrete legal dimension in the form of foundation acts, also auxiliary and detailed ones, including local executive documents (municipal statutes). Humanistic and functionalistic legislations were refined in the next great period of urbanization – in the Middle Ages. Flemish and German laws, diversified in various forms and modified locally, became the foundations for a good urban and bourgeois citizenly civilization across Europe, mostly as housing environments. Eastern Europe was underprivileged in this respect in comparison with the West because of the non-citizenly or more frequently lordly authority over monarch or magnate cities.

The Renaissance raised the role of the search for a model of an ideal city. It brought extensive theory with some insightful designs yet with less implementation practice in this field. The idealism and innovativeness of these designs consisted in the role of geometry and composition realized for the first time by the creators on the basis of discoveries in the domain of geometrical and aerial perspective, mainly in painting and drawing. The first professional drawing of a city plan was created by Leonardo da Vinci (Imola, 1502, kept in the drawing cabinet at the Windsor Castle).

In most new Renaissance designs of ideal cities, a significant role was played by a formalistic fetish and the creators' main effort devoted to the fortification, not human, aspects in accordance with the will of the rulers – investors. Stellar plans with the predominating role of bastions prevailed. Diagonal street layouts and blocks of buildings based on acute angles were proposed. They were rigid and non-developmental in the urban sense. Those with the traditional model of a rectangular street grid forming regular quarters in spite of the stellar outline survived with historical acceptance (Zamość).

The leading authors of treatises in this field and the designers of sample solutions were Cataneo, Filarete, Scamozzi, Vasari, Vauban etc. Because of such a formalist and minimalist approach, this epoch and the abovementioned kind of creation did not prove correct in the history of building a friendly housing environment. It caused the practical uselessness of this paradigm in the future¹¹. Another significant cause of the failure was a sudden change in warfare which eliminated this kind of defensive enterprises. Baroque was an epoch of open cities and extensive axial layouts dominated by palaces. A common housing environment of friendly, humanistic character was a less important addition under such circumstances.

3. Towards the modernity of a housing environment

The Industrial Revolution played a very important role for

il. 7. Wiedeń. Centrum. Zespół mieszkaniowo-usługowy Spittelau Siedlung n/Kanałem Dunajskim, gł. proj. Zaha Hadid, fot. aut. Zastosowanie bezkompromisowej estetyki dekonstruktywistycznej z dostosowaniem do warunków pierzejowej tkanki śródmiejskiej, pozostającej pod kontrolą konserwatorską: respektowanie obustronnej linii regulacyjnych przy ulicy i przy kanale, nieprzekroczenie gabarytów wysokościowych w kontekście zabudowy otaczającej po obydwu stronach, cofnięte partery usługowe (edukacja); tradycyjna konwencja fasad „ściana i otwór” / Vienna. City centre. Residential and service complex Spittelau Siedlung by the Danube Canal, chief designer Zaha Hadid, photo by author. Application of uncompromising deconstructivist esthetics adjusted to frontage central tissue under restorer's control: respect for two-sided regulation lines at the street and the canal, not exceeded altitudinal limiting outlines in the context of the surrounding buildings on both sides, withdrawn service ground floors (education); traditional convention of the facades – “wall and opening”

il. 8. Amsterdam. Rejon wschodni. Budynek narożny mieszkaniowo usługowy o charakterze dominant, wprowadzające status śródmiejski na peryferie. Stanowią początek inwestycji osiedlowych w stylu miejskim, budowanych wzdłuż dróg wylotowych i obrzeżnych, fot. aut. A. Arteria wylotowa w kierunku wschodnim do pływających osiedli i Mostu Stanikowego dzielnicy Ijburg, widok w stronę starego miasta. B. Arteria Cruquiuskade na styku ze śródmieściem od strony wschodniej / Amsterdam. Eastern area. Residential and service corner buildings of dominant character introducing central status in the suburbs. They make the germ of estate investments in urban style built along exit and outer roads, photo by author. A. Eastward exit artery to the floating estates and the Bra Bridge in the district of Ijburg, view towards the Old Town. B. Cruquiuskade Artery at the meeting point with the city centre from the east

il. 9. Amsterdam. Rejon wschodni. Arteria J. Cornelis van Eesterenlaan (ku czci wielkiego pioniera architektury modernistycznej), fot. aut. A. Nowy, ale stylizowany budynek narożny mieszkaniowo usługowy na północnym skraju arterii, sygnalizuje miejski status dawnego przedmieścia i zapowiada dalsze tendencje rozwojowe okolicy. B. Środkowa część arterii, dzięki zabudowie pierzejowej z okresu postmodernizmu, spełnia rolę alei miejskiej. Charakterystyczny nowoczesny prześwit o charakterze mega okna nadaje nowoczesności oraz łagodzi monotonię i przelamuje parawanowość fasady / Amsterdam. Eastern area. J. Cornelis van Eesterenlaan Artery (named after the great pioneer of modernist architecture), photo by author. A. New, stylized residential and service corner building on the northern edge of the artery signals the status of the old suburbia and indicates further developmental tendencies in the neighbourhood. B. Middle part of the artery acts as an urban avenue owing to postmodernist frontage development. Characteristic modern clearance of the character of a mega window adds modernity breaking the monotony and the screen-like façade

ła rewolucja przemysłowa, w trzech etapach rozpiętych od XVIII, poprzez XIX, do XX wieku. Były one tożsame w aspekcie przynależności do wysokich kultur stylowych, kolejno z: 1 oświeceniowym klasycyzmem, 2 rewizjonistycznym eklektyzmem i 3 awangardowym Ruchem Nowoczesnym. Nie bez słuszności Oświecenie jest uznawane za zapowiedź modernizmu. Kolejne etapy uprzemysłowienia łączyło się w oczywisty sposób z wielkoliczbowymi przemieszczeniami ludności i jej koncentracją w postaci nowej, rosnącej klasy społecznej – potężnych mas robotniczych, z zasady zamieszkujących jako rodziny. To wywoływało – zależnie od lokalizacji zespołów przemysłowych – konieczność tworzenia nowych, wielkich, ekonomicznych kolonii na peryferiach i na prowincji oraz dzielnic robotniczych w miastach. Dalszy ciąg w tym cyklu skokowych przemian cywilizacyjnych wpływających na przemiany w kształtowaniu środowiska mieszkaniowego, wywołuje kolejna aktualna rewolucja – informatyczna.

Szczególnie potężną rolę w tym łańcuchu rewolucyjnych przemian odegrała pierwsza z nich – Oświecenie (*Enlightenment, Lumières, Aufklärung*), także jako jednoznaczna sprawczyni przemian późniejszych. Oświecenie zawdzięcza zaistnienie i rozwój plejadzie filozofów zarówno brytyjskich, jak francuskich z Encyklopedystami i innymi, którzy dali impuls do rewolucji, wreszcie niemieckich z Kantem, którego esej *Czym jest Oświecenie*, stał się symboliczną inauguracją epoki¹². W sensie światopoglądowym i artystycznym było ono swoistym po 250–300 latach przywołaniem i rozwojową kontynuacją idei renesansowych. W dziedzinie światopoglądowej był to powrót antropocentryzmu (w Renesansie humanizm i protestantyzm, w Oświeceniu scientyzm i masoneria).

W dziedzinie kultury był to analogicznie do renesansowych nawiązań – neoklasycyzm, kreatywny powrót do antycznych korzeni. W kształtowaniu środowiska mieszkaniowego wyraził się zwłaszcza dwójako. Po pierwsze w pięknych wielkomiejskich, regularnych zespołach placowo-alejowych umeblowanych domami neoklasycystycznymi z jasnymi, budzącymi optymizm i spokój kolumnadami. Drugim, szczególnie nowatorskim gatunkiem zapowiadającym wprost idee Ruchu Nowoczesnego stały się niewbudowane w miasta, ale peryferyjne, jakby wolno stojące kolonie pracownicze związane z miejscami zatrudnienia.

Absolutnym wzorcem oświeceniowego wydania takiego pracowniczego środowiska mieszkaniowego w rewolucyjnej postaci są projekty i realizacje francuskiego geniusza Claude-Nicolas Ledoux. Pierwszym jego dziełem w tej mierze jest pomyślane jako sprzężone z manufakturą, niezrealizowane Saline de Chaux 1 (1774–1775) w Arc-et Senans, zamówione i odrzucone przez Ludwika XV. Jest to zaiste idealna kompozycja – założona w kwadracie, wewnątrz którego jest konsekwentnie rozczłonkowana na kwadratowe zespoły po części przekątniowo pod kątem 45 stopni, aż po szczegóły – także w formie kwadratów. Drugim – ikonicznym również dziełem, tym razem założonym na półkolu – jest kontynuacja autorskiej idei robotniczego środowiska mieszkaniowego, pomyślnie zrealizowane Saline de Chaux 2 (1778). Trzecim, teoretycznym jego projektem jest kolista wersja miasteczka – kolonii robotniczej Chaux – rozstawiona fenomenalną perspektywą stanowiącą ikonę w historii sztuki urbani-

achievements in the domain of designing and building an innovative housing environment, also in the sense of a model impact on the future. It proceeded in three stages: from the 18th century, through the 19th century, to the 20th century. They were identical in the aspect of affiliation to the following high stylistic cultures: 1. Enlightenment classicism, 2. revisionist eclecticism, 3. vanguard Modern Movement. The Enlightenment is rightly acknowledged as a harbinger of modernism. The next stages of industrialization was obviously related to the mass movements of populations and their concentration in the form of a new, rising social class – the powerful working masses residing as families. Depending on the location of industrial plants, it caused the necessity of creating new, large economic colonies in the suburbs and provinces as well as workers' districts in the cities. The current information revolution continues this cycle of stepwise civilization transformations influencing changes in the formation of a housing environment.

A powerful role in this chain of revolutionary transformations was played by the first of them – the Enlightenment (*Lumières, Aufklärung*), also as the unambiguous cause of further changes. The Enlightenment owes its appearance and development to a pleiad of British and French philosophers, including the Encyclopedists who gave an impulse for the revolution, as well as German thinkers with Kant whose essay *What is the Enlightenment?* became the symbolical inauguration of the epoch¹². In the artistic sense, it was a recall and developmental continuation of the Renaissance ideas 250–300 years after. In the intellectual realm, it was a return to anthropocentrism (humanism and Protestantism in the Renaissance; scientism and Masonry in the Enlightenment).

In the domain of culture, it was neoclassicism, a creative return to the ancient roots analogously to the Renaissance references. It was expressed twofold in the formation of a housing environment. Firstly, in beautiful metropolitan regular complexes of squares and avenues lined with neoclassicist houses with light colonnades producing optimism and calm. The other, particularly innovative kind directly announcing the ideas of the Modern Movement were suburban, as if freestanding workers' colonies, not built into the cities, related to workplaces.

The absolute models of the Enlightenment version of such a housing environment in a revolutionary form are designs and implementations by the French genius Nicolas Ledoux. His first work in this respect is the unimplemented Saline de Chaux 1 (1774–1775) in Arc-et Senans, combined with a workshop, ordered and rejected by Louis XV. It is an ideal composition within a square. Inside, it is consistently dismembered into square complexes, partly diagonally, at the angle of 45°, up to details – also in the form of squares. Another iconic work, this time on a semi-circle, is a continuation of the authorial idea of a workers' housing environment – the implemented Saline de Chaux 2 (1778). The third, theoretical design is the circular version of the little town – workers' colony of Chaux made famous by its superb perspective being an icon in the

il. 10. Amsterdam. Rejon wschodni. Narożnik alei J. Cornelis van Eesterenlaan przy odgałęzieniu ulicy Borneolaan, fot. aut. Urbanistyka postmodernistyczna będąca kontynuacją tradycyjnej siatki prostokątnej ulic oraz architektura mieszkaniowo usługowa inspirowana tradycją nadają całości status integralnego przedłużenia starego miasta, o podobnym statusie cenowym nieruchomości i prestiżu zamieszkiwania (tzw. dobry adres) / Amsterdam. Eastern area. Corner of J. Cornelis van Eesterenlaan Avenue at the fork of Borneolaan Street, photo by author. Postmodern urbanism, continuing the traditional rectangular street grid, as well as housing and service architecture inspired by tradition give the whole the status of an integral extension of the Old Town with similar prices of real estate and prestige of residence (so-called good address)

il. 11. Amsterdam. Rejon wschodni. Wyspa IJburg na jeziorze, przylegająca do miasta, najważniejszy rejon rozwojowy poza trzecią obwodnicą, fot. aut. A. Narożnik ważnej ul. Ben van Meerendonkstraat po stronie wschodniej, stanowi zaczątek ostatniego wypełnienia pustych peryferii po stronie wschodniej (z prawej). B. budynek narożny mieszkaniowo usługowy sygnalizuje, że nowa zabudowa będzie miała charakter miejski / Amsterdam. Eastern area. IJburg Island on the lake, adjoining the city, the most important developmental area outside the third ring road, photo by author. A. Corner of the important Ben van Meerendonkstraat in the east makes the germ of the last infill of the empty suburbs in the east (from the right). B. Corner residential and service building suggests that new buildings will be of urban character

il. 12. Amsterdam. Nieuw West – Nowy Zachód. Rubież zainwestowanego obszaru miasta, między trzecią i czwartą obwodnicą w pobliżu otwartych terenów pól uprawnych, nieregularnie zabudowanego koloniami porowatych, amorficznych szeregówek. Nowy zespół na osi ul. Reimerswaalstraat ma za zadanie uporządkować okolice i nadać jej pełne standardy miejskie, fot aut. A. Ważny budynek narożny mieszkalno usługowy, nadający centralnej ulicy i otaczającej okolicy - impuls do rozwoju prawdziwie miejskiego. B. Najnowsza architektura wielorodzinną położoną poza głównymi ulicami, w głębi zespołów, ma charakter nowego Modernizmu 3, o znacznej przestrzenności, ludyczności, dziedzińcach wewnętrznych: publicznych lub prywatnych oraz powierzchniach biologicznie czynnych i komponowanej zieleni / Amsterdam. Nieuw West – New West. Edge of the invested municipal area between the third and fourth ring roads near open farmlands irregularly covered with colonies of porous, amorphous terraced houses. New complex on the Reimerswaalstraat axis is expected to put this neighbourhood in order and give it full urban standards, photo by author. A. Important residential and service corner building giving the central street and the surrounding area an impulse for genuinely urban development. B. Latest multifamily architecture located outside the main streets, inside the complexes, is of the character of new Modernism 3 with considerable spatiality, folklore, public and private internal courtyards as well as biologically active areas and composed greenery

stycznej (1780). Wśród nielicznych udanych kolistych planów, dzieła Ledoux pasują się pomiędzy postbarokowym Karlsruhe (1715) a wczesnomodernistycznym Miastem Ogrodem projektu Ebenezer Howarda (1898).

Synchronicznie porównajmy, że okres tworzenia tych arcydzieł i szerzej – okres pozytywnego postępu cywilizacyjnego na Zachodzie, jest równoczesny z tragiczną sytuacją postępowania rozbiorów Polski. Wiek XIX jest w analizowanych tutaj sprawach dwuwartościowy. Jest w jednym aspekcie wsteczny z powodu upadku zdobyczy Wielkiej Rewolucji oraz reform Napoleona, a powrotu do władzy reakcyjnych imperiów i dworów. Z tym wiąże się również wsteczny eklektyzm. W drugim jednak aspekcie stulecie to stało dziejowym dynamem¹³, czyli dynamicznym okresem cywilizacyjnego postępu, wynalazków, produkcji przemysłowej, wzrostu świadomości społeczeństw, ruchów narodo-wo wyzwoleniczych i ruchu robotniczego.

W tym właśnie ostatnim aspekcie osiągnięć dokonanych w XIX wieku, zwłaszcza na początku owego stulecia – w odniesieniu do kształtowania środowiska mieszkaniowego, można wskazać pozytywną kontynuację XVIII-wiecznych eksperymentalnych kolonii robotniczych – tworzonych w myśl ideałów społecznych – jako miasta/osiedla idealne. Sztandarowym przykładem, bynajmniej nie jedynym tak wysokiej klasy podówczas, jest Falanster (1805) autorstwa wizjonera społecznego Charlesa Fouriera. Należał on do plejady ówczesnych utopijnych filozofów socjalistów, którzy fantasmagoryczną myśl społeczną, ambitnie choć często naiwnie łączyli z kreacją przestrzenną.

Pewnym paradoksem i ironią losu jest wielkie podobieństwo Falansteru – najprawdopodobniej świadome – do pałacu w Wersalu, skądinąd znienawidzonego przez socjalistów jako gniazda reakcji. Można to kojarzyć z jawnym absurdem ideologów komunizmu i socrealizmu, którzy propagowali architekturę pałaców robotniczych. Kontynuatorem przedsięwzięcia był późniejszy ideologizujący fabrykant Jean-Baptiste Godin, który wzorując się na owym przykładzie zbudował dla swych robotników w Guise, pałacopodobne kondominium Familister (1856). Znacznie gorzej, w masowym wydaniu, przedstawiała się sytuacja robotników w miastach. W przemysłowych ośrodkach Wielkiej Bry-

history of urban art (1780). Among the few successful circular plans, Ledoux's works are placed between the post-baroque Karlsruhe (1715) and the early modernist Garden City designed by Ebenezer Howard (1898).

Let us note that the period of creating these works or, more broadly, the period of positive civilization progress in the West was concurrent with the tragic situation under the partitions of Poland. The 19th century is double-value in the cases analyzed here. In one aspect, it is backward as a result of the downfall of the achievements of the Great Revolution and Napoleon's reforms as well as the return of reactionary empires and courts. Backward eclecticism is related to this, too. In the other aspect, however, that century became the historical dynamo¹³, that is the dynamic period of civilization progress, inventions, industrial production, an increase in social awareness, national liberation fronts as well as the working class movement.

In this aspect of the achievements of the 19th century, especially at its beginning, with reference to the formation of a housing environment, we can indicate a positive continuation of the 18th century experimental workers' colonies created in accordance with the social concepts of ideal cities/estates. The flagship example of such high quality projects is Falanster (1805) designed by the social visionary Charles Fourier. He belonged to the pleiad of the then utopian socialist philosophers who often combined phantasmagorical social thought with spatial creation in an ambitious yet na ve manner.

A certain paradox and an ironic twist of fate is the great, probably intended resemblance between Falanster and the palace at Versailles hated by socialists as the nest of reaction. It can be associated with the open absurd of the ideologists of communism and socialist realism who propagated the architecture of workers' palaces. This enterprise was continued by the later ideologizing factory owner Jean-Baptiste Godin who used the example to build the palace-like condominium of Familister (1856) for his workers in Guise.

The situation of workers in the cities was much worse. In the industrial centres of Great Britain as well as in Berlin, the construction of workers' districts with drastically low

il. 13. Kopenhaga. Dzielnicowe forum z parkiem gier i zabaw Moskwich. Stanowi wielofunkcyjne i wielopokoleniowe miejsce wypoczynku dla mieszkańców okolicznych osiedli. Jest barwne – w przenośni bowiem tętni humorem i dosłownie, gdyż dominuje ostro czerwony kolor. Zdumiewające są ludyczne motywy sowieckie. A. Punkt centralny, wspaniała ekspozycja i ochrona zabytkowego drzewa świadka historii, fot. aut. B. Teren jest odzyskaną dla ludności przestrzenią opuszczonej fabryki. W jednym z pawilonów utworzono bezpretensjonalny ogólnie dostępny i wielopokoleniowy lokal gastronomiczno rozrywkowy, fot. Beata Malinowska-Petelenz / Copenhagen. District forum with a park and a playground called Moskwich. It makes a multipurpose and multigenerational recreation place meant for the inhabitants of the local estates. It is colourful – metaphorically because it teems with life and literally because it is dominated by redness. Ludic Soviet motifs are surprising. A. Central spot, excellent exposition and protection of a valuable tree – a witness to history. B. Space of a deserted factory regained for the people. One of the pavilions has a unpretentious, open-access, multigenerational gastronomic and entertainment facility, photo by Beata Malinowska-Petelenz

tanii, ale także np. w Berlinie, błyskawicznie postępowały budowy dzielnic robotniczych o drastycznie niskim standardzie. Znakiem czasu, ale zarazem wydarzeniem ponadczasowym były ówczesne badania społeczno-przestrzenne młodego Fryderyka Engelsa, sfinalizowane naukowym, a zarazem programowym artykułem Położenie klasy robotniczej w wielkich miastach Anglii (1845)¹⁴. Natomiast w USA dzięki klimatowi politycznemu stworzonemu przez prawdziwą republikańską demokrację i nieobciążenie skostniałym europejskim ustrojem monarchiczno-arystokratycznym, udawało się humanizować robotnicze środowisko życiowe. Także pośrednio, dzięki tworzeniu wielkich publicznych parków dla świata pracy, z manhattańskim Central Parkiem na czele (1857).

W drugiej połowie XIX wieku potęguje się druga rewolucja przemysłowa, a europejskie imperia zbroją się, co wymaga zwiększonego budownictwa. Cesarze powiększają swój prestiż przez podnoszenie standardu miast, zwłaszcza swych stolic. Najbardziej spektakularna jest przebudowa Paryża (1853–1870). Wówczas wielkie obszary dawnej, historycznej, kameralnej zwłaszcza średniowiecznej zabudowy, która tworzyła ludzki klimat i skalę śródmieścia, po usunięciu miejscowych społeczności złożonych ze skromniejszych grup społecznych, padają w gruzach. Wiele w tej przebudowie obliczone było na zwiększenie policyjnej i wojskowej kontroli nad miastem, którego lud miał skłonności dochodzić swych praw poprzez rozruchy, powstania i rewolucje. Główny budowniczy, z ramienia bezwzględnej monarchy Napoleona Trzeciego, tzw. baron Georges-Eugène Haussmann był prefektem policji. Na miejscu zburzonych dzielnic, które stanowiły swojskie środowisko mieszkaniowe ludności Paryża przez stulecia, powstaje nowa regulacja. Dokonana została przez neobarokowe w pompatycznym stylu imperialnym wielkie aleje i place, obudowywane wspaniałymi kamienicami, w których zamieszkała koncesjonowana przez władze arystokracja, wysocy przedstawiciele służb mundurowych i elity burżuazyjne.

4. Schyłek XIX stulecia i półwiecze modernizmu w kształtowaniu środowiska mieszkaniowego

Prognozy nt. środowiska mieszkaniowego, zwłaszcza tego które

standard proceeded instantly. A sign of the times but also a timeless event was young Friedrich Engels' social and spatial research finalized with the science and programmatic article The Condition of the Working Class in the Great Towns in England in 1844 (1845)¹⁴. Meanwhile, in the USA, owing to the political atmosphere created by genuine republican democracy and a lack of the burden of the European monarchic and aristocratic system, it was possible to humanize workers' living environment, also indirectly thanks to the creation of vast public parks for the working world, with Manhattan's Central Park at the lead (1857).

In the second half of the 19th century, the second Industrial Revolution proceeded, while the European empires were arming themselves which required an increase in construction. The emperors increased their prestige by raising the standard of the cities, especially the capitals. The redevelopment of Paris (1853–1870) was the most spectacular. Then the extensive areas of old, historical, particularly medieval buildings which produced a human atmosphere and a central scale fell into ruin after the removal of local communities consisting of small social groups.

The redevelopment aimed at increasing police and military control over the city whose population had tendency to fight for its rights through riots, uprisings and revolutions. The principal constructor on behalf of the ruthless monarch Napoleon III, the so-called Baron Georges-Eugene Haussmann was the police prefect. A new regulation was formed in place of the demolished districts which made a familiar housing environment for the Parisians for centuries. The process included neo-baroque grand avenues and squares in a pompous, imperial style, surrounded with great tenements meant for aristocracy, high representatives of uniformed services and bourgeois elites licensed by the authorities.

4. The late 19th century and the fifty years of modernism in the formation of a housing environment

Forecasts concerning the housing environment, especially this related to the city, do not have a good tradi-

il. 14. Kolding. Dawna peryferyjna kolonia robotnicza, w której dokonał się proces gentryfikacji. Obecnie jest tu ekskluzywna, spokojna dzielnica mieszkaniowa zdystansowana od centrum. Na terenie przyległego nieużytku stworzono wyrafinowaną designerską agorę – ogród dla okolicznych mieszkańców. Jest ona dostępna dla ogółu i cieszy się powodzeniem także u turystów z racji ciekawej przestrzeni. Wzbogacona jest sceną, na której każdy może wystąpić, z miniamfiteatrem, fot. aut. A. Strefa będąca niewydziałonym pasmem do tranzytowego przejścia obrzeżem wnętrza agory na trasie spaceru w poprzek miasta. B. Epicentrum agory jest miejscem najspokojniejszym / Kolding. Former suburban workers' colony affected by the gentrification process. These days, it is an exclusive, quiet residential district at a distance from the city centre. On the grounds of the adjoining wasteland, there is a sophisticated designer agora – a garden for the locals. It is generally accessible and popular with tourists on account of its interesting space. It is enriched with a stage with a mini amphitheatre where anyone can perform, photo by author. A. Zone being a non-separated belt for transition along the edge of the agora on the route across the city. B. Agora epicentre is the quietest place

wiąże się z miastem, nie mają zbyt dobrej tradycji. Pierwsze z takich prognoz, ferowane w odniesieniu do Paryża przyszłości, odnotowane i traktowane w swoim czasie poważnie, sporządzone w atmosferze pseudonaukowej powagi, pochodziły z wspomnianego wyżej okresu przebudowy stolicy Francji w czasach Drugiego Cesarstwa. Były to dywagacje głoszące, że warunki egzystencji w metropoliach takich, jak: Paryż, Wiedeń, Londyn i in., będą niemiłosiernie uciążliwe z powodu grubości warstwy niemożliwych do uprzątnięcia końskich odchodów na ulicach, w wyniku wzrostu liczby dorożek i wszelkich wehikułów konnych¹⁵.

Ciekawe, że podobne prognozy snuto jeszcze po wynalezieniu metro (1863), silnika spalinowego (1876) i samochodu (1885) był to już okres ogromnych w skali osiągnięć na polu wielkomięskiej infrastruktury zwłaszcza imponującej podziemnej – kanalizacji, poczty pneumatycznej, sieci kablowych, itp.¹⁶

Intensyfikacja nowego, zgrzebnego budownictwa pracowniczego budziła sprzeciw miłośników tradycji po obydwu stronach Atlantyku. W Europie najpoważniejszym w swym profesjonalizmie i spójności, zwłaszcza w zakresie poglądów wyłożonych na piśmie, ale także projektów i realizacji był Camillo Sitte. Jego książka *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (*Budowa miasta według jego zasad artystycznych*, 1889) jest trwale obdarzana szacunkiem za trzeźwą krytykę niechlujnej nowoczesności w budownictwie powszechnym, przy wysoce rzeczowych argumentach na rzecz kontynuacji pryncypiów kształtowania miasta europejskiego.

W USA najbardziej spektakularnym manifestem takich poglądów był Ruch Piękne Miasto (City Beautiful Movement). Jego wyrazem była realizacja urbanistyczno-architektoniczna w ramach Światowej Wystawy Kolumbijskiej w Chicago (1893). Promował on kontynuację eklektycznej stylistyki rodem z paryskiej Szkoły Sztuk Pięknych (Ecole des Beaux-Arts). W dziedzinie kształtowania przestrzeni publicznych, piękną kontynuacją wartości tradycyjnych był Waszyngton. W ślad za genialnym, oryginalnym barokowo-klasycystycznym planem Pierre Charlesa L'Enfanta (1792) i jego późniejszymi modyfikacjami, a następnie na mocy Planu Komisji Mc Millana (1902), stworzono założenie osiowe National Mall, a po pierwszej wojnie światowej, jego kulminujące zamknięcie perspektywiczne – Mauzoleum Jerzego Waszyngtona (1922).

Już po roku 1910, ale zwłaszcza w okresie międzywojennym na arenę kształtowania środowiska mieszkaniowego obok tendencji dotychczasowych i efemerycznych jak secesja i Art Deco, wkrocza Ruch Nowoczesny. Zwraca się on zwłaszcza w stronę powszechnego środowiska mieszkaniowego. Urasta ono wśród gałęzi budownictwa do najważniejszego w dobie odbudowy powojennej i skokowego postępu technicznego, maszynizmu, fabryk i rzeszy pracowników potrzebujących miejsc zamieszkania. Międzywojenny wczesny modernizm w dziedzinie kształtowania środowiska mieszkaniowego miał głęboką podbudowę filozoficzną, by przypomnieć epokowe dzieło Heideggera, pisane w latach 30. XX w., a wydane po wojnie. Jest to jedno z najwspanialszych studiów nt. zamieszkiwania, w świetle ludzkich potrzeb i możliwości: cech osobistych – woli, umysłowości, emocjonalności, cech społecznościowych – uwarunkowań kul-

tion. The first forecasts with reference to the Paris of the future, treated seriously, prepared in the atmosphere of pseudo-scientific solemnity, came from the period of redeveloping the French capital under the Second Empire. Those were divagations announcing that the existential conditions in such metropolises as Paris, Vienna or London would be unbearably troublesome because of the thick layers of irremovable horse faeces on the streets resulting from the rising number of hansoms and other horse-drawn vehicles¹⁵.

Interestingly enough, similar forecasts appeared even after the invention of the metro (1863), the internal combustion engine (1876) and the car (1885) – it was a period of significant achievements in the domain of big city infrastructure, especially the impressive underground facilities: canalization, pneumatic mail, cable networks etc¹⁶.

The intensification of new, rough workers' construction aroused the objection of tradition lovers on both sides of the Atlantic. In Europe, Camillo Sitte was the most serious creator in his professionalism and cohesion, particularly within the scope of his opinions presented in the written form as well as designs and implementations. His book "Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen" ("The Construction of a City According to Its Artistic Principles", 1889) is still respected for the sober criticism of careless modernity in general construction with highly substantive arguments for the sake of continuing the principles of shaping a European city.

In the USA, the most spectacular manifesto of such opinions was the City Beautiful Movement. It was expressed in an urban and architectural realization at the World's Columbian Exposition in Chicago (1893). It promoted the continuation of eclectic stylistics descending from the School of Fine Arts (Ecole des Beaux-Arts) in Paris. In the field of shaping public spaces, a beautiful continuation of traditional values was Washington. Following the genius, original baroque-classicist plan by Pierre Charles L'Enfant (1792) and its later modifications, by the Plan of McMillan's Commission (1902), the axial layout of the National Mall was created. After World War I, its culminating perspective closing – the Mausoleum of George Washington was implemented (1922).

After the year 1910, particularly in the interwar period, the Modern Movement entered the arena of the formation of a housing environment besides previous ephemeral tendencies, such as Art Nouveau and Art Deco. It turned towards the common housing environment which, among various branches of construction, took on the proportions of the most important type in the era of postwar rebuilding and stepwise technical progress, machinism, factories and the mass of workers who needed some places of residence. The interwar early modernism in the domain of shaping a housing environment had a profound philosophical basis in the form of Heidegger's epoch-making work written in the 1930s and published after the war. It is one of the greatest studies on residence in the light of human needs and possibilities: personal features – the

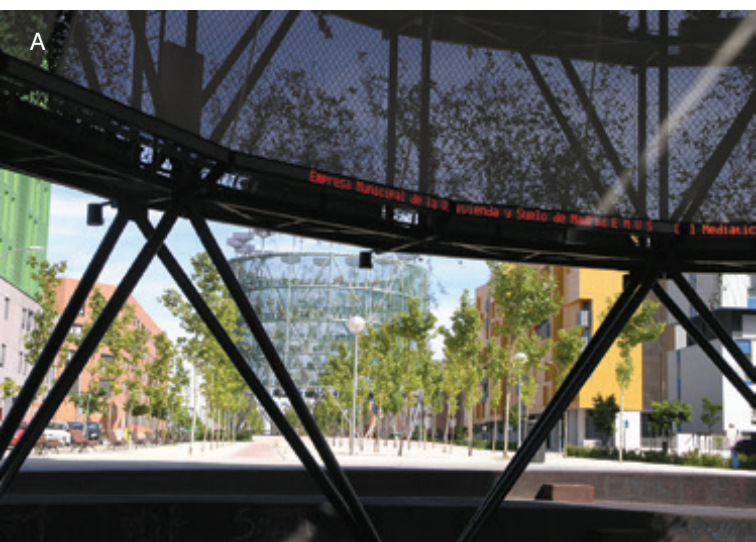

il. 15. Madryt. Pd.-wsch. dzielnica Villa de Vallecas. Jeden z największych placów budowy na świecie, oprócz Chin. Liczy ponad 50 km², jest czworokątem bliskim kwadratu o boku ponad 7 km. Przekracza wielkością cały historyczny Madryt. Ensanche de Vallecas – rozbudowa dzielnicy objęła realizację metra (1990) i przyjęcie planu (2004). W 2008 r. oddano do użytku zespół centralny, liczący ponad 30 tys. mieszkańców, z pełną gamą usług i znaczną ilością ważnych instytucji rangi ogólnokrajowej. Plan przewiduje 92 tys. mieszkańców; fot aut. A. Ścisłe centrum, front zespołu mieszkaniowo-usługowego o wysokim standardzie metropolitalnym. Ulice, partery usługowe i jakość architektury nadają klimat miejski. B. Ten sam zespół od strony dziedzińca. Znakomita jakość powierzchni biologicznie czynnych i szaty zielonej. Wnętrze formalnie publiczne, możliwe do przejścia tranzytowego, ale psychologicznie półprywatne lub prywatne / Madrid. Southeastern district of Villa de Vallecas. One of the largest construction sites in the world besides China. It occupies the area of more than 50 km². It is a tetragon similar to a square whose side exceeds 7 km. It is bigger than the entire historical Madrid. Ensanche de Vallecas – the extension of the district included the implementation of the underground (1990) and the adoption of the plan (2004). In 2008, the central complex was realized for more than 30,000 inhabitants with the full gamut of services and a number of important institutions at the national level. The plan is meant for 92,000 people, photo by author. A. Direct city centre, the front of a residential and service complex with high metropolitan standard. B. Same complex from the courtyard. Excellent quality of biologically active areas and plant cover. Formally a public enclosure facilitating transition but psychologically a semiprivate or private one

il. 16. Madryt. Dzielnica Villa de Vallecas; fot. aut. A. Zespół mieszkaniowo-usługowy położony blisko centrum, o średnim standardzie. Nowoczesne, nietradycyjne elewacje z jaskrawymi ekranami przesuwalnymi. Partery częściowo usługowe, częściowo przeznaczone na niezamykane parkingi w stylu Corbusierowskim. B. Zespół peryferyjny o niższym standardzie, w stylu osiedlowym, jednak z zachowaniem osiowości kompozycji całego założenia i z kompozycją bloków na siatce prostopadłej / Madrid. District of Villa de Vallecas, photo by author. A. Residential and service complex located near the city centre with the medium standard. Modern, non-traditional elevations with bright movable screens. Ground floors with services and unclosed car parks in the Corbusier style. B. Suburban complex with a lower standard in the estate style with the maintained axial composition of the entire layout and with the composition of blocks of flats on a perpendicular grid

il. 17. Madryt. Dzielnica Villa de Vallecas. Zespół jak na fot. 16.B. Oryginalne, ażurowe wielofunkcyjne cylindry z konstrukcji rurowej wypełnionej siatką, fot. aut. A. Obiekt przy wejściu do osiedla posiada elektroniczny pasek wyświetlający ruchem kolistym serwisy informacyjne. B. Obiekty wewnątrz osiedla mają tę samą strukturę, z większą ilością zieleni i z wygodniejszymi siedziskami / Madrid. District of Villa de Vallecas. Complex like in Photo 16.B. Original, openwork multifunctional cylinders in tube construction filled with net, photo by author. A. Object at the entrance to the estate has an electronic strip which displays the news in circular movement. B. Objects inside the estate have the same structure with more greenery and more comfortable seats

turowych, tradycji, itd.¹⁷

Zapotrzebowanie na wielkie arealy tych nowych inwestycji powoduje ich oderwanie od struktur miejskich. Powstają na ich peryferiach, często niezwiązane z kompozycją miasta ani z układem jego sieci ulicznej. Stanowią niezależne kolonie – często o oryginalnych, domkniętych kompozycjach. Wiele takowych stworzono w Niemczech w okresie Republiki Weimarskiej, głównie w latach dwudziestych dwudziestego wieku, przed dojściem do władzy nazistów. Wyglądają jak wcielenie Howardowskiego Miasta-Ogrodu¹⁸. Wdzięczne osiedle międzywojenne tego typu w Krakowie to zespół w rejonie Cichy Kącik; harmonijnie zakomponowana wzorowa, bezpretensjonalna zabudowa willowa w bujnej zieleni.

Wszystkie cztery najważniejsze nurty Ruchu Nowoczesnego: Corbusierowski, Bauhausowski, sowiecki konstruktywizm – są manifestami nowych tendencji dla środowiska mieszkaniowego oraz Neoplastycystyczny holenderski De Stijl.

Corbusier tworzy w roku 1925 niebywale chwytliwy Plan Paris Voisin. Jest pomyślany jako prablokowisko: megaosiedle złożone z megawieżowców wyniesionych na słupach ponad wielki park, zbudowane po wyburzeniu centrum Paryża. Projekt był promocją sponsorowaną przez właściciela czynnej do dziś firmy produkującej elitarne samochody sportowe Voisin, ukazującą miasto przyszłości, w którym najważniejszy jest ruch samochodowy, a także awionetki widoczne na porywających odręcznych wizualizacjach autora. Natomiast mieszkańcy są niezauważalnymi anonimowymi mrówkami w pudełkowych ludzkich mrowiskach.

Podobnie monstrualne blokowisko mieszkaniowe przedstawił w 1927 roku profesor Bauhausu Ludwig Hilberseimer. Tym razem dotyczy ono śródmieścia Berlina; po wyburzeniu jego epicentrum w rejonie Alexanderplatz, autor proponuje niesamowicie ponure i groźne blokowisko ułożone z podłużnych bloków „deskowców”. Ciemnoszara, programowo odczłowieczona grafika tego jakoby środowiska mieszkaniowego, ukazuje demiurgię inwestora i architekta. Widoczny jest ich triumf nad historycznym miastem, nad naturą (tu nie ma nawet drzew, o które zadbał Corbusier) i *last but not least*, a raczej przede wszystkim – nad człowiekiem i społecznością mieszkańców.

O ile Corbusier był umiarkowanie lewicowy, a Bauhaus po ustąpieniu Lionela Feiningera ze stanowiska dyrektora – prosocjalistyczny, to sowieccy konstruktywiści działali w samym ognisku bolszewickiego komunizmu. Ich wyjątkowe talenty, dopóki to było możliwe, wyżywały się w wizjonerskich projektach i kultywowały ekskluzywny suprematyzm (supremacja duchowości nad realiami), daleki od prozy zadań w zakresie kształtowania środowiska mieszkaniowego. Natomiast po zaostrzeniu politycznego kursu – albo zostali usunięci z pola widzenia, albo zmuszeni do realizowania nurtu zwanego produktywizmem – i realizowania ohydnych masowych i odczłowieczonych domów-komun, które były z rzadka okraszone ciekawymi artystowskimi klubami robotniczymi.

Wreszcie neoplastycyzm; zogniskowany wokół czasopisma De Stijl; elegancki modernizm holenderski przepełniony sztukami pięknymi, sprzężony z malarstwem i wzornictwem odzwiercied-

will, mentality, emotions, community qualities – the cultural conditions, tradition etc¹⁷.

Demand for the vast acreages of these new investments detached them from urban structures. They came into existence in the suburbs, frequently being unrelated to the composition of the city or the layout of its street network. They made independent colonies, often with original, closed compositions. A lot of them were formed in Germany under the Weimar Republic, mainly in the 1920s before the Nazis rose to power. They looked like an embodiment of Howard's Garden City¹⁸. A graceful interwar estate of this type is located in Krakow's Cichy Kącik: a harmoniously composed, model, unpretentious complex of villas in the midst of lush greenery.

All the four most important trends within the Modern Movement – Corbusier's, Bauhaus, Soviet constructivism and Dutch De Stijl – were the manifestos of new tendencies for the housing environment.

In 1925, Corbusier created the unusually catchy Plan Paris Voisin. It was designed as the pre-mass housing estate: a mega-estate consisting of mega-high-risers elevated on poles above an extensive park, constructed after demolishing the centre of Paris. Its design promoted a company producing elitist sports cars Voisin being sponsored by its owner. It showed the city of the future dominated by vehicular traffic as well as light planes visible in the author's entrancing freehand renderings. The city dwellers are just unnoticeable anonymous ants in boxlike human anthills.

A similarly monstrous mass housing estate was presented in 1927 by Bauhaus Professor Ludwig Hilberseimer. It concerned the centre of Berlin; after demolishing its epicentre in the vicinity of Alexanderplatz, the author suggested an unimaginably gloomy and ominous housing estate consisting of elongated "plank" blocks. The dark grey, dehumanized graphics of this "housing environment" revealed the investor and the architect's demiurgic power. One could see triumph over the historical city, over nature (no trees at all; contrary to Corbusier), last but not least or perhaps first and foremost – over man and the local community.

While Corbusier was moderately leftist and Bauhaus – after the resignation of Lionel Feininger from the post of its director – was pro-socialist, the Soviet constructivists acted in the eye of the Bolshevik storm. As long as it was possible, they found an outlet for their energy and talent in visionary designs and cultivated exclusive suprematism (the supremacy of spirituality over reality) staying far from the humdrum of assignments in the domain of shaping a housing environment. After the political course was sharpened, they were either removed from the field of vision or forced to realize a trend called productivism as well as atrocious mass and dehumanized commune houses with scarce interesting artistic workers' clubs.

Finally neoplasticism focused around the De Stijl periodical – elegant Dutch modernism filled with fine arts, combined with painting and design, reflected in the interiors and on the elevations. Passing over detached or infill

A

B

il. 18. Madryt. Dzielnica Villa de Vallecas. Zespól o poórednim polozeniu pomiędzy centrum a obrzeżami. Jest przeznaczony dla skromniej sytuowanych rodzin i singli/singielek. Posiada eksperymentalne fasady z harmonijkowych składanych ekranów z poszyciem trzciniowym. Zespól otrzymał w 2009 roku Nagrodę Unii Europejskiej i UNESCO za wartość ekologiczną, fot aut. A. Piękny profesjonalny ogród kultywowany przez mieszkańców. B. Pionowe trawniki/ogródki oszczędnościowego typu łatwego w utrzymaniu, nasadzone roślinnością na ruszcie z prętów zbrojonych / Madrid. District of Villa de Vallecas. Complex located between the city centre and the outskirts. It is meant for less wealthy families and singles. It has experimental facades of harmonica-like folding screens with reed planking. In 2009, this complex received the Award of the European Union and the UNESCO for its ecological values, photo by author. A. Beautiful professional garden cultivated by the inhabitants. B. Vertical lawns/gardens of an economical type easy to maintain, with vegetation planted on felt attached to the wall on a framework of reinforced concrete bars

A

B

il. 19. A. B. Nowy Jork, Manhattan, 53 ul. Wschodnia k/5 Alei. Park Paley'a. Przedsięwzięcie obywatelskie, niezarobkowe dla publicznego użytku, jako miejsce doraźnego wypoczynku okolicznych mieszkańców i pracowników oraz przechodniów, zwłaszcza w porze lunchu i obiadu oraz przy okazji wieczornego pobytu w pobliżu. Mieści się w ramach konwencji tworzenia miejsc – placemaking – promowanej przez pozarządową instytucję afiliowaną przy miejskim samorządzie – PPS Project for Public Spaces, fot. Roby Leen, źródło: dzięki uprzejmości MAC Municipality Arts Center. A. Ściana frontowa – fontanna wodospad. B. Ściana boczna, czasowa ekspozycja fragmentu Muru Berlińskiego / A. B. New York, Manhattan, 53 East St. near Fifth Avenue. Paley Park. Citizenly nonprofit enterprise for public use as recreational grounds meant for the local inhabitants and employees as well as passers-by, especially at lunchtime and in the evening. It fits in the convention of placemaking promoted by a nongovernmental institution affiliated at the municipal self-government – PPS Project for Public Spaces, photo by Roby Leen courtesy of MAC Municipality Arts Center. A. Front wall – waterfall fountain. B. Sidewall – temporary exposition of a fragment of the Berlin Wall

il. 20. A. B. Jerozolima. Nowo ukończone osiedle Mamilla k/murów Starego Miasta przy Drodze do Jaffy – detale. Arch. Moshe Safdie, fot. aut. A. Altana z fontanną. B. Mur oporowy ze schodkami i balustradą / A. B. Jerusalem. Newly implemented estate Mamilla near the Old Town walls at the road to Jaffa – details. Arch. Moshe Safdie, photo by author. A. Bower with a fountain. B. Retention wall with steps and a balustrade

A

B

lonym we wnętrzach i na elewacjach. Pomijając mniej istotne dla niniejszego ujęcia piękne domy jednorodzinne wolno stojące lub plombowe – wkład Holendrów spod znaku De Stijl do kształtowania modernistycznego środowiska mieszkaniowego jest imponujący. Zwłaszcza dotyczy to twórców, którzy szczególną uwagę i kunszt poświęcili jednorodzinnej budownictwu zespolonemu.

Jako twarz tego mieszkaniowego nurtu w młodym modernizmie w ogóle, a w holenderskim w szczególności – należy wymienić J.J. Pietera Ouda. Wśród jego zrealizowanych dzieł, np. wspaniała biała szeregówka, zbudowana w ramach wystawy Budownictwa w Weißenhof w 1927 roku, wygląda jak najlepsza architektura XXI wieku. Również jego tanie domy robotnicze w formie zabudowy szeregowej na cyplu Hook van Holland, są wspaniałym dowodem na humanizm, ludzką skalę i wdzięk plastyczny architektury mieszkaniowej, mimo skromnego nakładu ekonomicznego na tę inwestycję. Można to podsumować twierdzeniem, iż Holendrzy szczególnie podtrzymali rolę skali ludzkiej w architekturze powszechnego zamieszkiwania, w przeciwieństwie do pozostałych nurtów, które utożsamiały Ruch nowoczesny z kształtowaniem środowiska mieszkaniowego masowego i anonimowego.

5. Druga połowa XX wieku w aspekcie środowiska mieszkaniowego

Odbudowa po drugiej wojnie światowej w Europie i boom inwestycyjny w USA wywołały kolejny skok ilościowy w budownictwie mieszkaniowym. Wśród wielu różnych odmian środowiska mieszkaniowego tego okresu, dla celu niniejszej pracy potrzebne jest wydobycie dwóch modeli jego kształtowania, które załadnęły masową wyobraźnię i przyczyniły się do znacznych kontrowersji z późniejszego i dzisiejszego punktu widzenia. Jeden model to blokowisko (ang. *blocks of flats estate*)¹⁹, znane z wspomnianych archetypów: Corbusierowskiego Planu Voisin i Hilberseimerowskiego Projektu Alexanderplatz. Drugi model funkcjonuje pod kryptonimem peryferyjnego, monstrualnego zespołu domków Levittown, zlokalizowanego k/Nowego Jorku w ramach miasta-ogrodu Hempstead, na Long Island.

Na Zachodzie Europy i w USA od zakończenia drugiej wojny światowej, co najmniej do końca lat 60. XX w., a w krajach komunistycznych do końca lat 80. XX w., te wzorce były szczególnie preferowane zarówno po stronie inwestorskiej, jak po stronie kandydatów do uzyskania mieszkań, jak wreszcie podejmowane ochoczo przez planistów i projektantów, stojących pomiędzy tymi dwiema stronami. Furorę robiły najpierw tzw. jednostki sąsiedzkie (*neighbourhood unit*) wydumane w idealistycznym stylu przez socjologów, ekonomistów i inżynierów transportu, będące – z nikłymi wyjątkami nawiązującymi do miast ogrodów – totalnym pomieszczeniem pojęć wzorca miejskiego i niemiejskiego – intensywności i ekstensywności jednocześnie. Potem, w latach 70. XX w. wobec narastającej w ludziach tęsknoty za miejskością przestrzeni zamieszkiwania, modne stały się tzw. „nowe miasta” z substytutami miejskości w formie niby uliczek i nibyplaców oraz wielkie wulgarne osiedla doczepione luźno do miast historycznych, np. w Berlinie – i Zachodnim, i Wschodnim. Zjawisko megablokowisk

single-family houses, less significant for these ruminations, we have to say that the Dutch De Stijl contribution to the formation of a modernist housing environment is impressive. In particular, it concerns creators who devoted special attention and talent to single-family united construction.

J.J. Pieter Oud must be mentioned as the face of this housing trend in early modernism in general and especially in the Netherlands. From among his implemented works, a grand white terraced structure built within the Construction Exhibition in Weißenhof in 1927 looks like the best 21st century architecture. His cheap workers' houses in the form of terraced buildings on Hook van Holland Promontory make an excellent testimony to the humanism, human scale and artistic grace of housing architecture in spite of limited economic expenditures on this investment. It can be summed up with a statement that the Dutch maintained the role of the human scale in the architecture of common residence contrary to the remaining trends which identified the Modern Movement with the formation of a mass and anonymous housing environment.

5. The second half of the 20th century in the aspect of a housing environment

the rebuilding of Europe after WW2 and the investment boom in the USA caused another quantitative leap in housing. From among the number of various kinds of housing environment in that period, we must concentrate on two models of its formation which took possession of mass imagination and contributed to significant controversies from the later and present point of view. One of them is the model of a blocks of flats estate¹⁹ known from the above-mentioned archetypes: Corbusier's Plan Voisin and Hilberseimer's Project Alexanderplatz. The other model functions under the cryptonym of the suburban, monstrous complex of little houses Levittown located near New York within the garden city of Hempstead on Long Island.

In Western Europe and in the USA, these models were specially preferred after World War II till the late 1960s if not longer; in the communist countries – until the late 1980s. It referred both to the investors and would-be flat owners. The models were also willingly adopted by planners and designers standing in between. So-called neighbourhood units made a hit. They were elaborated in an idealistic style by sociologists, economists and transport engineers, being – with few exceptions referring to garden cities – a total mixture of the notions of the urban and non-urban pattern: intensiveness and extensiveness at the same time. Then, in the 1970s, in the face of a longing for the urbanity of the residential space growing in the people, the so-called “new cities” were in fashion with their substitutes for urbanity in the form of quasi-streets and quasi-squares. There were also vast vulgar estates loosely attached to historical cities, e.g. in West and East Berlin. In fact, the phenomenon of mega housing estates was not the preserve of communists.

Blocks of flats were born in the democratic West – in the USA, Great Britain, Sweden and in mainland Europe

bynajmniej nie było domeną komunistów.

Bloki zrodziły się na demokratycznym Zachodzie – w USA, Wielkiej Brytanii, Szwecji i na kontynencie europejskim, gdzie kapitalistyczny zysk znalazł partnera w projektowaniu ogromnych bloków i osiedli, do czasu gdy mieszkańcy z końcem lat 60. XX w. położyli kres temu wzorcowi. Komuniści byli w tym aspekcie wtórni. Wzorowali się na wzorcu blokowskim po upadku socrealizmu wraz ze stalinizmem w 1956 roku. Faktem jest natomiast, że w sferze komunistycznej blokowiska jako model zamieszkiwania przetrwały 20 lat dłużej, a zgrzebny blokowski socmodernizm był dla komunistycznej inżynierii zamieszkiwania mas pracujących, rozwiązaniem idealnym.

Formalnie była to kontynuacja modernistycznych tendencji przedwojennych (tzw. Modernizm 2). Jednak faktycznie masowość (tzw. „prawo wielkich liczb” jako wymówka wobec gigantomanii i obniżenia standardów) i wspomniana niska jakość spowodowały, że było to już zupełnie inne środowisko mieszkaniowe. Pod koniec lat 60. XX w. na Zachodzie nastąpił bunt środowisk opiniotwórczych przeciw takiemu traktowaniu mieszkalnictwa; zbiegło się to z akademicką rewoltą 1968 roku na uniwersytetach od Sorbony po Berkeley.

Od tego czasu postąpiło na Zachodzie wiele ważkich zmian, w tym także na polu architektury mieszkaniowej. W toku lat 70. XX w. także w krajach komunistycznych na zasadzie wyjątków pojawiały się przemiany w środowisku mieszkaniowym. Przemiany te znalazły uzasadnione określenie Późny Modernizm (Late Modernism). Eksperymentowano z uczłowiczeniem blokowskim. Zarówno przez wprowadzenie zmiennej wysokości zabudowy wielorodzinnej, jak też przez jej rozrzedzenie, stosowanie ozdobnego rzeźbiarskiego wystroju, prefabrykowanego, doklejanego do pudełkowych bloków.

Zmalała skala przedsięwzięć, wzrósł pluralizm rozwiązań. Próbowano wprowadzić substytuty uliczek i placów na wzór miejski – wewnątrz blokowskim, aby wyglądały jak prawdziwe miasto lub miasteczko. Jakość tych przedsięwzięć była wprost proporcjonalna do zasobności państwa w którym eksperymentowano. Rozwinęło się budownictwo plombowe, co było znamieniem odwrotu od zewnętrznych blokowskim – do zamieszkiwania w środku miasta²⁰.

W początkach lat 70. XX w. przemknęła przez literaturę mało sensowna w większości przypadków futurologia²¹; aczkolwiek pewne płynące od niej sygnały znalazły posłuch w późniejszej poważnej architekturze i urbanistyce²².

Kilkuletni, ale bardzo intensywny, sukces odniósł postmodernizm w architekturze: na Zachodzie od wspomnianego przełomu lat 60.-70. XX w., a w krajach komunistycznych po roku 1980. Zapisał się dużą ilością ciekawych, często wzruszających i humorystycznych domów nawiązujących do tradycji lub będących jej przedrzeźnianiem. Trwał dość krótko w porównaniu z nagłośnieniem i powodzeniem, z którym wystartował. W krajach postkomunistycznych trwał dłużej i był przyjmowany zycliwiej niż na Zachodzie, gdyż stanowił odtrutkę przeciw zniechęconemu socmodernizmowi.

Na Zachodzie postmodernizm przemknął szybciej i nigdy nie był akceptowany przez część elit wiernych modernistycznemu

where capitalistic profit found a partner in the design of enormous multifamily buildings and estates until the residents put an end to this model in the late 1960s. The communists were not original in this aspect. They modelled themselves on the mass estate pattern after the fall of socialist realism and Stalinism in 1956. In the communistic sphere, mass housing estates as a model of residence lasted twenty years longer, whereas rough mass socialist modernism made an ideal solution for the communist engineering of the residence of the working masses.

Formally, it was a continuation of modernistic prewar tendencies (so-called Modernism 2). However, because of the factual massiveness (the so-called “law of big numbers” as an excuse in the face of gigantomania and lowered standards) and the abovementioned low quality, it was a completely different housing environment. In the late 1960s, the West experienced a rebellion of the consultative communities against such treatment of housing. It coincided with the academic revolt in 1968 at universities from Sorbonne all the way to Berkeley.

After that, a lot of important changes happened in the West, including the field of housing architecture. Throughout the 1970s, transformations in the housing environment also appeared in the communist countries as exceptions. These changes were rightly called Late Modernism. There were some experiments with the humanization of mass housing estates through the introduction of a changeable height of multifamily buildings and the use of decorative sculptural décor – prefabricated, attached to boxlike blocks of flats.

The scale of enterprises decreased, while the pluralism of solutions increased. They tried to introduce substitutes for streets and squares in the urban way – inside estates so that they would look like a genuine city or small town. The quality of these enterprises was directly proportional to the wealth of the country which carried out experiments. Infill construction developed which meant a retreat from external estates towards residence in the city centre²⁰.

In the early 1970s, literature was affected by futurology which was not very reasonable in most cases²¹. Nevertheless, some of its signals were reflected in serious architecture and urbanism²².

Postmodernism had a short-term yet intensive success in architecture: at the turn of the 1960s in the West and after 1980 in the communist countries. It brought a number of interesting, often moving and humorous houses referring to tradition or mocking it. It did not last for long in comparison with all the publicity and success in the beginning. In the communist countries, it lasted for a longer time being received more kindly than in the West as it made an antidote to the hateful socialist modernism.

In the West, postmodernism passed quickly and was never accepted by a part of the elites faithful to the modernist ethos. It especially referred to the leading countries and circles in the field of innovative searches in architecture. The modernist thought – modified as less functional and more hedonistic – has been alive in high-tech countries on

etosowi. Było tak zwłaszcza w krajach i kręgach wiodących na polu poszukiwań innowacyjnych w architekturze. Myśl modernistyczna – zmodyfikowana jako mniej funkcjonalistyczna a bardziej hedonistyczna – była i jest w krajach wysokich technologii wiecznie żywa, ze względu na impet rozwoju technologicznego i dalszego „unowocześniania” poglądów w kręgach opiniotwórczych. Ze względu na kształtowanie się nowego społeczeństwa należącego do cywilizacji wyrafinowanych mediów²³.

6. Nowy dom i nowe siedlisko/osiedle w mieście 21-go wieku

Na przełomie stuleci i milenium, pod koniec lat 80. XX w. zatriumfowały kierunki progresywne związane w szerokim rozumieniu z modernizmem (Modernizm 3). Są nimi: dionizyjski dekonstruktywizm i apolliniński minimalizm, obok innych mniej nośnych, epigonalnych albo śladowych nurtów. Surowi krytycy twierdzą więc, że obecnie w architekturze *anything goes* – wszystko jest dopuszczalne; jak w kiczowatej piosence – wszystko może się zdarzyć, gdy głowa pełna marzeń. To samo odnosi się – już konkretnie – do środowiska mieszkaniowego, które inspiruje najbardziej ambitne i ryzykowne przedsięwzięcia urbanistyczne i architektoniczne nowej generacji między nawiązaniem ciągłości, a zerwaniem z ciągłością.

Wobec tematu niniejszego artykułu pocieszający jest fakt, że kształtowanie środowiska mieszkaniowego, zwłaszcza o charakterze bardziej powszechnym – nie może cechować się takim woluntaryzmem i rozpasaniem jak inne, bardziej indywidualistyczne – niemieszkalne zespoły i obiekty. Mieszkalnictwo zarówno wielorodzinne jak jednorodzinne wymaga więcej dyscypliny, która ogranicza patologiczną wybujałość. Taka sytuacja ugruntowała się w nowym wieku i nowym milenium.

Najnowsza architektura i urbanistyka w sferze mieszkalnictwa na obszarach miast, oscylują pomiędzy skrajnym tradycjonalizmem a skrajną innowacyjnością; między wpisaniem się a popisaniami się. Wśród współczesnych budynków i zespołów mieszkalnych uplasowanych w kontekście miejskim, np. w Wiedniu, można obserwować niezliczoną ilość poprawnych i banalnych obiektów spod znaku *street architecture* (architektura ulicy), ale także postmodernistyczne ekstrawagancje stworzone przez Hundertwassera oraz neoekspresjonistyczne założenie projektu Zaha Hadid.

W nowych osiedlach deweloperskich, zarówno na Zachodzie jak w miastach polskich, położonych zarówno na peryferiach, jak też wpisujących się w siatkę kwartałów miejskich – dominuje stylizacja ogólnie przypominająca estetykę z lat 30. XX w. – elegancki sterylny modernizm. Po roku 2010 stało się to tak częste – od Lizbony po Lublin, że badacz ma do czynienia niemal z banałem i powtarzalnością tak dalece posuniętymi, jakie przed laty prezentowały soc lokowiska, tylko z różnicą faktury i jakości materiałowej.

W nadchodzącej przyszłości, szczególnie istotna wydaje się praca twórcza nad tą architekturą i urbanistyką mieszkaniową, która wchodzi w istotne relacje z kontekstualną przestrzenią miejską – i z sąsiedztwem, i z dzielnicą i z całością miasta. Obiekty ujednoczone i banalne – a zespoły mieszkaniowe najbardziej są na to

account of the impetus of technological development and the further “modernization” of outlooks within the consultative communities as well as the formation of a new society belonging to the civilization of sophisticated media²³.

6. A new house and a new settlement/estate in the 21st century city

At the turn of the century and the millennium, in the late 1980s, progressive trends related to broadly understood modernism (Modernism 3) triumphed. They include Dionysian deconstructivism and Apollonian minimalism besides less expressive, imitative or vestigial trends. Therefore, strict critics say that “anything goes” in today’s architecture – just like in a kitschy song: anything can happen if your head is full of dreams. The same refers to the housing environment which inspires the most ambitious and risky urban and architectural enterprises of new generation somewhere between continuity and discontinuity.

As far as the theme of this article is concerned, a comforting fact is that the formation of a housing environment, especially one of more common character, cannot be characterized by the voluntarism and debauchery of other, more individual, non-residential complexes and objects. Both multi- and single-family construction requires more discipline which limits pathological exuberance. Such a situation has been established in the new century and the new millennium.

The latest architecture and urbanism in the housing sphere on the grounds of cities oscillate between extreme traditionalism and extreme innovativeness, between adjustment and display. Among contemporary residential buildings and complexes placed in an urban context, e.g. in Vienna, one can observe countless correct and banal objects within “street architecture” as well as postmodern extravaganzas created by Hundertwasser or a neo-expressionistic layout designed by Zaha Hadid.

New developer estates, both in the West and in Polish cities located in the suburbs or within the grid of urban quarters, are dominated by stylization generally resembling the 1930s estheticism – elegant, sterile modernism. After 2010, it became so frequent – from Lisbon to Lublin – that a researcher has to deal with the banality and repeatability of socialist housing estates. The only difference lies in the texture and material quality.

In the immediate future, a significant issue will be creative work on housing architecture and urbanism which establish strong relations with a contextual urban space – with a neighbourhood, a district and an entire city. Standardized and banal objects – usually residential complexes – can be as harmful to the image of a city as extravagant, bizarre ones out of scale, stylistically alien. The image of a city is the excellently balanced harmony of repeatability and dissimilarity. Distorting this balance on any side makes a sensitive observer feel discomfort just like in the case of a tightrope walker’s mistake²⁴.

There is a strong difference, both with reference to the spatial structure of a layout and to the esthetics of its dé-

podatne – mogą być tak samo szkodliwe dla obrazu miasta jak – przeciwnie – obiekty ekstrawaganckie, dziwaczne, wyskakujące ze skali, obce dojmująco w zakresie stylu. Obraz miasta jest wspaniale zrównoważoną harmonią powtarzalności i odmienności. Naruszenie tego balansu w każdą ze stron, powoduje dla wrażliwego obserwatora dyskomfort, jak upadek linoskoczka na jedną lub drugą stronę²⁴.

Zachodzi znaczne zróżnicowanie, zarówno w odniesieniu do struktury przestrzennej układu, jak i do estetyki wystroju, między nowymi budynkami i zespołami mieszkaniowymi: A. wkomponowanymi w tkankę śródmiejską i ją uzupełniającymi, B. budynkami i zespołami peryferyjnymi, zlokalizowanymi w przestrzeniach otwartych poza ścisłą strukturą urbanistyczną. O ile wolno stojące w przyrodzie indywidualne mieszkalne domy – wille – rezydencje, mimo ewolucji estetycznej, niezmiennie są wspaniałym dopełnieniem przestrzeni i obrazu miasta, o tyle oderwane od struktury urbanistycznej zespoły i osiedla, zarówno „MN” jak też „MW”, wydają się niepożądanym przeżytkiem złych stron Ruchu Nowoczesnego. Przypomnijmy to o czym traktował rozdział poprzedni – że owe grzechy popełniono najpierw Zachodzie od końca wojny w 1945 roku, a dopiero potem na wzorującym się na nim po Odwilży z roku 1956 – Wschodzie.

W Polsce, ale też za granicą zachodnią, często lokalizacje pod nowe osiedla deweloperskie są wydawane w miejscach, które w czasach słusznie minionych były desygnowane pod blokowiska. Obecna sytuacja formalnoprawna w Polsce, gdzie od 2003 roku nie ma planowej gospodarki przestrzennej, ale chaos inwestycyjny, fatalnie dopuszcza do dalszego rozlewania się miast, nie mniej niż za czasów komunistycznych. Brak obligatoryjnych planów zagospodarowania przestrzennego miejsc ważnych w Polsce jest już nie tylko bolączką uczciwych planistów, urbanistów i architektów, ale także prawników i ekonomistów o nachyleniu politycznym, z Jerzym Hausnerem na czele²⁵.

Sytuacja ta, bez demagogii, powoduje w Polsce tendencje, istniejące jeszcze za czasów głębokiego PRL, ale obecnie ożywione przez ruch deweloperski, a ugruntowane przez bezplanowe postępowanie inwestycyjne, przypominające – przy zachowaniu proporcji, *tout proportions gardees* – zjawisko zwane *urban sprawl*²⁶. Jest to rozlewanie się zabudowy przynależącej formalnie do miasta, daleko poza jego logiczne granice, krótko – mega chaos przestrzenny. Dowodem powagi sprawy była ogólnopolska konferencja pod auspicjami kompetentnych organizacji fachowych, jak również instytucji i władz, w czerwcu 2011 roku w Sopocie nt. polskiego sprawu.

Zagadnienie to i wiążące się z nim zagrożenia, zostały w toku konferencji i w pismach pokonferencyjnych stosownie, poważnie zarysowane. Jedną z konkluzji które przedyskutowano – nota bene na wniosek autora niniejszych słów – było przywrócenie w Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, obligatoryjności planów zagospodarowania przestrzennego w odniesieniu do inwestycji zagrażających nieładem przestrzennym, ale pomimo obietnic pozostało bez konkretyzacji²⁷. Jest to zagadnienie najwyższej troski, ponieważ w zarysowanej sytuacji bezplanowej a dynamicznej rozbudowy środowiska mieszkaniowego, Polska staje się krajem wyjątkowo zagrożonym chaosem

cor, between new buildings and residential complexes: A. composed into the central tissue and complementing it; B. suburban buildings and complexes located in open spaces outside the direct urban structure. While individual residential houses – villas, residences – free-standing in nature still make an excellent complementation of the space and image of a city in spite of the esthetical evolution, complexes and estates, both “MN” and “MW”, detached from the urban structure, seem an undesirable relic of the negative aspects of the Modern Movement. Let us remember the theme of the previous chapter – these sins were first committed in the West after 1945 and then in the East which copied it after “the thaw” in 1956.

In Poland as well as behind its western border, locations for new developer estates are frequently offered in sites which used to be designated for mass estates. These days, the formal and legal situation in Poland, with no planned spatial economy but investment chaos since 2003, facilitates further spread of cities not less than under communism. The lack of obligatory spatial management plans for important places in Poland is not just a problem for honest planners, urbanists and architects anymore but also lawyers and economists with a political attitude with Jerzy Hausner at the lead²⁵.

This situation, without any demagogy, causes tendencies which already existed in the Polish People’s Republic but now are restored by the developers’ movement and consolidated by unplanned investing actions resembling – *tout proportions gardees* – the phenomenon of urban sprawl²⁶. It is the expansion of buildings which formally belong to the city but are located beyond its logical borders; briefly put – mega spatial chaos. The seriousness of this problem was proved by an all-Polish conference on Polish sprawl under the auspices of competent trade organizations as well as some institutions and the authorities held in June 2011 in Sopot.

This issue and the related threats were adequately outlined in the course of the conference and in the post-conference publications. One of the conclusions – by the way, postulated by the author of this paper – was the restored obligation of submitting spatial management plans in the Law on spatial planning and management with reference to investments which can lead to spatial disorder. In spite of all the promises, it has not been implemented²⁷. It is an issue of the highest concern because Poland is becoming a country especially endangered by the chaos of suburban zones in the situation of the unplanned yet dynamical extension of the housing environment.

There are grounds to fear that the worsening situation may lead the country, especially its most important cities which attract newcomers and developers, to a kind of a natural disaster – in the name of the law and on our own request. Such a state can reach a point of no return. Future reclaiming can begin too late without any chances²⁸. This situation is unprecedented because other countries which struggle against similar issues aim at bringing them under control. Contemporary science creates new digital

stref około miejskich.

Można wyrazić obawę, że pogłębianie tej sytuacji może postawić kraj, a zwłaszcza najważniejsze miasta, najbardziej przyciągające przybyszów i deweloperów – w sytuacji swoistej klęski żywiołowej i to wyjątkowej – w majestacie prawa i na przysłowio-we własne życzenie. Ta sytuacja może dojść do punktu, z którego nie ma powrotu. Przyszła rekultywacja może pojawić się za późno i okazać się pozbawioną szans²⁸. Sytuacja jest precedensowa, ponieważ inne państwa też borykają się z podobnymi zagadnieniami, ale zmagają się z ich opanowaniem. Współczesna nauka tworzy nowe narzędzia cyfrowe, dające szansę monitorowania rozproszenia zabudowy mieszkaniowej i zaawansowanego planowania w takiej sytuacji, m.in. z wykorzystaniem teorii chaosu i geometrii fraktalnej²⁹.

Sfery zamieszkiwania w granicach miasta zwłaszcza większego, umownie liczącego od 500.000 mieszkańców wzwyż, cechującego się ambicjami w dziedzinie nowych inwestycji z dziedziny kształtowania środowiska mieszkaniowego, mają tendencję do znacznego zróżnicowania. Są one mozaiką, patchworkiem o dużej rozpiętości skalarnej i stylistycznej. Współczesny Amsterdam, Barcelona, Monachium, Wiedeń, a nawet Warszawa i Kraków są potencjalnymi lub rzeczywistymi arenami festiwalu nowych zespołów mieszkaniowych. Powszechna zgoda na wielość, nowość i niespodziankę w miejskiej przestrzeni mieszkalnej wskazują, iż w XXI wieku nie wydaje się możliwe zachowanie idealnej, standardowej i powtarzalnej w swych elementach – wzornikowej – tkanki mieszkaniowej, takiej jaką można obserwować np. patrząc w wysoka na centrum: Aten, Florencji, Münster, Tuluzę i Wenecję.

Na tę współczesną wielość wpływają różne, krzyżujące się lub wzajemnie wzmacniające uwarunkowania. Można tu wskazać przykładowo: odległość od centrum, odległość od granic obrzeżnych, status tzw. lepszego lub gorszego adresu, rodzaj i stopień ochrony konserwatorskiej i przyrodniczej, a wreszcie *last but not least*, kompozycję urbanistyczną o ile takowa w danym mieście lub miejscu istnieje. Z tych i innych przyczyn należy spodziewać się, że nadchodzące lata przyniosą w opisywanej tu dziedzinie zaskakujące przedsięwzięcia, porażające śmiałością i ekstrawagancją, a nawet swoistym bluźnierstwem.

W badaniach specyfiki modernizmu i współczesności oraz w eksperymentach twórczych, będących próbą odpowiedzi na jej wymagania, w wydaniu szczególnie ambitnego i aktywnego na tym polu Rema Koolhaasa, takie zdarzenia wydają się nieuchronne. Tęsknota miejscowych elit i ojców miast do ekstrawaganckiej architektury, zwłaszcza mieszkalnych wieżowców projektowanych przez celebrytów w historycznych centrach miast, jest coraz powszechniejsza i trudniejsza do uniknięcia lub odparcia³⁰.

Na drugim biegunie, znamienne dla kształtowania środowiska mieszkaniowego w miastach w XXI wieku znajduje się tzw. tworzenie miejsc (ang. *place-making*, *placemaking*). A więc działalność skromna, obywatelska, oddolna, dotycząca przedsięwzięć w prawdziwie ludzkiej skali, sprzyjającym dobremu samopoczuciu – bezpieczeństwu i relaksowi okolicznych mieszkańców i gości. Działalność ta jest daleka, a nawet niechętna, wobec

tools giving chances of monitoring the dispersion of residential buildings and advanced planning under such circumstances, e.g. with the application of the chaos theory and fractal geometry²⁹.

The inhabited zones within the city limits, especially in a big city with more than 500,000 inhabitants characterized by ambitions in the domain of new investments in the formation of a housing environment, reveal a tendency towards diversity. They make a mosaic, a patchwork with a big scalar and stylistic span. Contemporary Amsterdam, Barcelona, Munich, Vienna or even Warsaw and Krakow are the potential or real arenas for a festival of new residential complexes. General consent to multitude, novelty and surprise in an urban residential space suggests that in the 21st century it is impossible to preserve an ideal, standard and repeatable patterned housing tissue which can be observed at the centres of Athens, Florence, Munster, Toulouse and Venice from above.

This contemporary multitude remains under the influence of various intercrossing or mutually reinforcing conditions. For instance, we can mention the distance from the centre, the distance to the outer borders, the status of a "better" or "worse" address, the kind and degree of restorer's and natural protection, last but by no means least – an urban composition provided that it exists in a given city or location. For various reasons, we suppose that the years to come will bring some surprising enterprises in this field which will strike us with their boldness and eccentricity or even blasphemy.

In research on the specificity of modernism and contemporariness as well as in creative experiments being an attempt to respond to their requirements, such events seem inevitable in the case of the ambitious and active Rem Koolhaas. The longing of local elites and the fathers of cities for extravagant architecture, especially residential high-risers designed by celebrities in historical city centres, is more and more commonplace and difficult to avoid or refute³⁰.

On the opposite pole, which is characteristic of the formation of a housing environment in the 21st century cities, there is so-called placemaking, i.e. modest, citizenly, grass roots actions concerning enterprises in a genuinely human scale supporting a good frame of mind – safety and relaxation for the inhabitants and their guests. These actions are far from or even unfavourable to designs coming from big offices, which do not get involved profoundly in the subtleties of a given site, as well as demonstration, non-contextual designs prepared by celebrities. The key notion of a community comprises both local people and their area of residence. This beautiful bond is like the eternal ideal of good inhabitation.

The placemaking formula was created and developed at PPS Project for Public Spaces. It is a research, design and training studio situated on Broadway, a nongovernmental institution affiliated at the self-government of New York City. Beginning with local actions, it developed its cooperation in the worldwide scale, including Eastern Europe, Poland, Krakow and even Cracow University of

projektów pochodzących z dużych biur, mało angażujących się w subtelności projektowanego miejsca oraz niechętna wobec pokazowych, niekontekstualnych projektów wykonanych przez celebrytów. Stosowane przy tej działalności pojęcie kluczowe *community* określa w jednym słowie zarówno miejscową społeczność ludzi, jak też ich obszar zamieszkiwania. Ta piękna więź jest jakby odwiecznym ideałem dobrego zamieszkiwania. Formuła *placemaking* została stworzona i wypracowana w PPS Project for Public Spaces. Jest to usytuowana przy Broadwayu pracownia studialno-projektowa i szkoleniowa, będąca instytucją pozarządową, ale afiliowaną przy samorządzie Miasta Nowy Jork. W toku lat, zaczynając od działalności lokalnej, rozwinęła swoją współpracę w skali światowej, z uwzględnieniem Europy Wschodniej, Polski, Krakowa, a nawet Politechniki Krakowskiej. Polami działania PPS w zakresie *placemakingu* było najpierw porządkowanie zakątków osadniczych na zaniedbanych peryferiach miast, następnie tworzenie przestrzeni publicznych w bezdusznym modernistycznym osiedlach, a w ostatnich latach także ingerencja w publiczne przestrzenie w centrach ważnych miast. Celem w tych przypadkach jest z zasady wytworzenie wraz z mieszkańcami, bezpretensjonalnego i przytulnego miejsca stosownego dla spokojnego przebywania w kameralnej zbiorowości³¹.

Integralną i niezbywalną częścią nowoczesnie i przyszłościowo rozumianych środowisk mieszkaniowych w miastach, także w śródmieściach, jest szata zielona, w tym ogrody i parki publiczne. Nie są one czynnikiem rozbijającym zwartość miasta – jak twierdzą architekci owładnięci kultem dominacji twardego tworzywa w przestrzeniach publicznych – ale są integralnym składnikiem tej zwartości – rozumianej w sensie zrównoważonego kształtowania. A przede wszystkim harmonijnego, przemiennego użytkowania środowiska budowlanego i środowiska zielonego. Powierzchnie biologicznie czynne w tkance mieszkaniowej – i śródmiejskiej, i peryferyjnej, stanowią także zielone domy. Zieleń zintegrowana z domami mieszkalnymi w sensie tkanki roślinnej poziomej (tarasy) i pionowej (ściany) – odgrywa rolę nie do przecenienia.

Można więc wskazać uproszczoną typologię zieleni w środowisku mieszkaniowym. Model pierwszy to zieleń parkowa w przestrzeni ściśle miejskiej. Drugi to zieleń w osiedlach i koloniach o średnio intensywnej zabudowie, gdzie szczególnie nośnym wzorcem jest miasto ogród. Trzecim wreszcie jest model ekstensywny, gdzie w obszary bogate w przyrodę, pierwotną lub nasadzoną, wpisane są mniej lub bardziej ekskluzywne mieszkalne domy – wille – rezydencje; o różnym stopniu zagęszczenia i rozrzedzenia. Ich prywatne ogrody winny łączyć się logicznie z otaczającą zielenią wspólną, prywatną właścicielską lub otwartą publiczną. W tej ostatniej kategorii szczególnie piękny jest zespół wolno stojących i bliźniaczych willi profesorów Bauhausu w Dessau. Wspaniała puszysta zieleń wysokich drzew, malownicze krzewy i przyszytych trawniki, stanowią idealnie kontrastujące tło dla istic apollinijskich białych, abstrakcyjnych willi.

7. Konkluzje. modelowa perspektywa

Z szerokiego spektrum rodzajów środowiska mieszkaniowe-

Technology. First, PPS put settlement units in order in the neglected suburbs; then it created public spaces in soulless modernist estates; in recent years, it has also interfered in public spaces at the centres of some important cities. In each case, the objective is to create an unpretentious and cosy place to stay in a small community. It is realized together with the residents³¹.

An integral and inseparable part of modern and futuristically understood housing environments in the cities, including their centres, is the green cover, e.g. gardens and public parks. They do not make a factor which breaks the compactness of a city as architects possessed with the cult of the domination of a hard material in public spaces claim. They make an integral component of this content comprehended in the sense of sustainable formation, first of all the harmonious, changeable use of a building environment and a green environment. Biologically active areas in a housing tissue – both central and suburban – are formed by green houses, too. Greenery integrated with residential houses in the meaning of horizontal (terraces) and vertical (walls) plant tissue plays an important role which cannot be overestimated.

Thus, we can indicate a simplified typology of greenery in a housing environment. Model 1 is park greenery in a strictly urban space. Model 2 is greenery in estates and colonies with medium intensive development where the garden city makes a very influential pattern. Model 3 is an extensive one where areas rich in primeval or planted nature include less or more exclusive residential houses – villas and residences – with various degrees of density and dispersion. Their private gardens should be logically combined with the surrounding common greenery – privately owned or open public. In this category, the complex of freestanding twin villas meant for Bauhaus professors in Dessau is especially beautiful. The grand fleecy greenery of tall trees, picturesque shrubs and well-groomed lawns make an ideally contrasting background for the Apollonian white, abstract villas.

7. Conclusions. model perspective

From the wide range of the kinds of housing environment, we tried to isolate and examine the issue of living on the water. To describe this situation at present with a starting point towards positive forecasts for the immediate future, we can suggest distinguishing three main zones of model character: the city centre, the urban transitional zone and the suburbs. In such a situation, the formation of a housing environment is another powerful mission of improving an urban space.

In Zone 1 – the city centre, frequently medieval or even older, historically defined in the form of a street grid, a sequence of public spaces and quarters of residential and service buildings with some public structures, tomorrow's house and settlement is an optimal infill complementation of the "backcrossing", dense central structure. Its architecture, depending on the restorer's conditions and the will of the participants in the investment process, should either respect the context of the surroundings and the esthetical context of the neighbourhood or add the element

go, starano się wyodrębnić i opracować zagadnienie zamieszkiwania w mieście. Dla opisanie tej sytuacji w chwili obecnej, z punktem wyjścia w kierunku prognoz postulatywnych na najbliższy nadchodzący okres, można zaproponować wyróżnienie trzech głównych stref o charakterze modelowym: śródmieście, strefę miejską przejściową i peryferie. W tej sytuacji, kształtowanie środowiska mieszkaniowego jest jednocześnie drugą potężną misją zadaniową – uszlachetnianiem przestrzeni miejskiej.

W pierwszej strefie – śródmiejskiej, często średniowiecznej lub starszej, zdefiniowanej historycznie – w formie sieci ulic, sekwencji przestrzeni publicznych i kwartałów zabudowy mieszkalno-usługowej przetykanej budowlami publicznymi – dom i siedlisko jutra to optymalne plombowe uzupełnienia „wsobnej”, centralnej, gęstej struktury śródmiejskiej. Architektura tej zabudowy, w zależności od uwarunkowań konserwatorskich i od woli uczestników procesu inwestycyjnego – winna albo respektować kontekst otoczenia i klimat estetyczny okolicy, albo w większym stopniu wносить wnoszące pierwiastek nowoczesności, progresu i eksperymentu formotwórczego i kompozycyjnego³², mając świadomość i sumienie twórcze przypominające, że są to zabiegi dokonywane na tak zwanej „żywej tkance miasta”.

W strefie drugiej – w tkance okołocentralnej, nieco rozluźnionej, ale ułożonej, najczęściej XIX- i XX-wiecznej pierzei i osiedlowej – dom i siedlisko/osiedle jutra to: optymalne wpisanie, o miejskim lub miejsko-osiedlowym charakterze – nowych zespołów mieszkaniowo-usługowych, o podobnym charakterze³³; oznacza to koniec zabudowy „nie-miejskiej” w mieście.

W strefie trzeciej, peryferyjnej o bogatej szacie roślinnej i zabudowie niskiej intensywności, dom i siedlisko/osiedle jutra, to: optymalne, indywidualne, komponowane w peryferyjnych pejzażach nostalgiczne, neutralne lub supernowoczesne wille w bujnej zieleni, tworzące szlachetne, ekskluzywne „przejście” miasta w przyrodę.

PRZYPISY:

¹ Seruga W., *10 lat minęło... 10 Years After...*, Środowisko Mieszkaniowe. Housing Environment. Zeszyt 10. Red. Seruga W., Jagiełło-Kowalczyk M., Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego WAPK, Wydawnictwo Astra. Kraków 2012, s. 2–5.

² Cassirer E., *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, tłum. Staniewska A., Czytelnik. Warszawa 1971, s. 46.

³ Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011, s. 150–152.

⁴ Platon 2009 (oryg. ok. 360 r. p.n.e.), *Państwo*, rozdział V/XXII. Tłum. Witwicki W., Wydawnictwo Marek Derewiecki. Kęty, s. 184–186.

⁵ Aristoteles (oryg. ok. 340 pne), *Polityka*, tłum. Piotrowicz L., Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa 2006.

⁶ Cassirer, *dz. cyt.*, s. 136.

⁷ Cicero Marcus Tullius (oryg. 51 r. p.n.e.), *Cicero: „De Republica” Selections*, tłum. i opr. Zetzel E., Cambridge University Press. Cambridge UK 1995, s. 48–50.

⁸ Aureliusz Marek (ok. 170–180 r.), *Rozmyślenia*, tłum. Reiter M., Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty 2008, s. 24.

⁹ Witruwiusz. (oryg. 15 r. p.n.e.), *O zasadach budownictwa prywatnego*, w: *O architekturze ksiąg dziesięć*, tłum. Kumaniecki K., Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1956, s. 101–111.

¹⁰ Kosiński W., *Dobro i piękno – miejsca przyjazne człowiekowi w miastach przed-modernistycznych. Idee, projekty, realizacje*, Przystrzeń i Forma. Zeszyt 18. Red. Czekiel-Świtalska E., WBiA IAIPP-ZUT Szczecin, O-PAN Gdańsk, SFERA. Szczecin 2012, s. 7–46.

¹¹ Reiner T.A., *The Place of the Ideal Community in Urban Planning*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1963, s. 15–25.

¹² Kant I. (oryg. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, Berlinische Monatschrift, listopad 1784, pięć lat przed Wielką Rewolucją), tłum. Landman A., Gazeta Wyborcza, Wydanie Świąteczne 14–15.02), Agora, Warszawa 2004, s. 22.

¹³ Davies N. (oryg. 1996), *Dynamo. Elekrownia świata, 1815–1914*, w: *Europa. Rozprawa historyka z historią*, tłum. Tabakowska E., Wydawnictwo Znak, Kraków 1998, s. 807–953.

of modernity, progress as well as a form-producing and compositional experiment to a larger extent³². Awareness and creative conscience remind us that these operations are done on the so-called “living tissue of the city”.

In Zone 2 – the urban transitional tissue, somehow loosened yet smooth, usually 19th and 20th century frontage and estate structures, tomorrow's house and settlement/estate is the optimal inclusion, of urban or urban and estate character, of new residential and service complexes of similar nature³³. It marks the end of “non-urban” buildings in the city.

In Zone 3 – the suburbs with rich plant cover and low intensive development, tomorrow's house and settlement/estate is an optimal, individual, nostalgic, neutral or ultramodern villa in lush greenery, composed in suburban landscapes, forming a fine “transition” from the city into the wild.

ENDNOTES:

¹ Seruga W., *10 lat minęło... 10 Years After...*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment. Vol. 10. Ed. Seruga W., Jagiełło-Kowalczyk M., FACUT Chair of Housing Environment, Astra, Krakow 2012, p. 2–5.

² Cassirer E., *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, translated by Staniewska A., Czytelnik, Warsaw 1971, p. 46.

³ Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Krakow 2011, p. 150–152.

⁴ Plato (orig. c. 360 BC), *Państwo*, Chapter V/XXII, translated by Witwicki W., Marek D., Kęty 2009, p. 184–186.

⁵ Aristotle (orig. c. 340 BC), *Polityka*, translated by Piotrowicz L., PWN, Warsaw 2006.

⁶ Cassirer, *op. cit.*, p. 136.

⁷ Cicero Marcus Tullius (orig. 51 BC), *Cicero: “De Republica”. Selections*, translated and edited by Zetzel E., Cambridge University Press, Cambridge UK 1995, p. 48–50.

⁸ Aurelius Marcus (c. 170–180), *Rozmyślenia*, translated by Reiter M., Antyk – Marek Derewiecki, Kęty 2008, p. 24.

⁹ Vitruvius (orig. c. 15 BC), *O zasadach budownictwa prywatnego*, in: *O architekturze ksiąg dziesięć*, translated by Kumaniecki K., PWN, Warsaw 1956, p. 101–111.

¹⁰ Kosiński W., *Dobro i piękno – miejsca przyjazne człowiekowi w miastach przed-modernistycznych. Idee, projekty, realizacje*, Space and Form, vol. 18, ed. Czekiel-Świtalska E., FCA IASP-WPTU Szczecin, PAS Gdańsk, SPHERE, Szczecin 2012, p. 7–46.

¹¹ Reiner T.A., *The Place of the Ideal Community in Urban Planning*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1963, p. 15–25.

¹² Kant I. (orig. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, Berlinische Monatschrift, November 1784, five years before the Great Revolution), translated by Landman A., Gazeta Wyborcza, Special Edition, February 14–15, Agora, Warsaw 2004, p. 22.

¹³ Davies N. (orig. 1996), *Dynamo. Elekrownia świata, 1815–1914*, in: *Europa. Rozprawa historyka z historią*, translated by Tabakowska E., Znak, Krakow 1998, p. 807–953.

¹⁴ Engels F. (orig. 1845), *The Condition of the Working Class in the Great Towns in England in 1844*, in: *The City Reader*, ed. Le Gates R., Stout F., Routledge, London–New York 2000, p. 46–55.

¹⁵ Ragon M., *La Ville capitaliste*, in: *L'Homme et les Villes*, Éditions AM Albin Michel, Paris 1975, p. 209–220.

¹⁶ See above.

¹⁷ Heidegger M. (orig. 1952), *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, translated by Michalski K., Tischner X.J.et al., Czytelnik, Warsaw 1977, p. 316–334.

¹⁸ Beatley T., *Green Urbanism. Learning from European Cities*, Island Press, Washington DC 2000, Covelo CA, passim.

¹⁹ *Future of the City, Mass Housing Estates or Multifamily Housing Complexes?*, ed. Gyurkovich M., Collective work by 18 authors. Materials from Eco Rehab 3 Cracow, Cracow University of Technology Press, Krakow 2012, passim.

²⁰ Bonenberg W., *Cityscape San Francisco*, Faculty of Architecture, Poznan University of Technology, Poznan 2013, passim.

²¹ Ragon M., *O vivrons-nous demain?*, Robert Laffont, Paris 1963, passim.

²² Ragon M., *La Cité de L'An 2000*, Casterman. Tournai B., 1968 passim.

²³ Bonenberg A., *Media Przestrzeń Architektura. Transformacje przestrzeni społeczeństwa informacyjnego*, Faculty of Architecture, Poznan University of Technology, Poznan 2013, passim.

- ¹⁴ Engels F., (oryg. 1845), *The Condition of the Working Class in the Great Towns in England in 1844*, w: *The City Reader*, Red. Le Gates R., Stout F., Routledge. London, New York 2000, s.46-55.
- ¹⁵ Ragon M., *La Ville capitaliste*, w: *L'Homme et les Villes*, Éditions AM Albin Michel, Paris 1975, s. 209-220.
- ¹⁶ J.w.
- ¹⁷ Heidegger M., (oryg. 1952), *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, tłum. Michalski K., Tischner X. J. i in., Czytelnik, Warszawa 1977, s. 316-334.
- ¹⁸ Beatley T., *Green Urbanism. Learning from European Cities*, Island Press, Washington DC, Covelo CA 2000, passim.
- ¹⁹ *Future of the City. Mass housing Estates or Multifamily Housing Complexes?*, red. Gyrkovich M., praca zbiorowa 18 aut., materiały Eco Rehab 3 Cracow, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, passim.
- ²⁰ Bonenberg W., *Cityscape San Francisco*, Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej, Poznań 2013, passim
- ²¹ Ragon M., *Ou vivrons-nous demain?*, Robert Laffont, Paris 1963, passim.
- ²² Ragon M., *La Cité de L'An 2000*, Casterman. Tournai B., 1968, passim.
- ²³ Bonenberg A., *Media Przestrzeń Architektura. Transformacje przestrzeni społeczeństwa Informacyjnego*, Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej, Poznań 2013, passim.
- ²⁴ Brown M. i in. z San Francisco Planning Department, *Modern Design. Historic Context Statement. Case Report*, San Francisco Planning Department, San Francisco 2011, 305 ss. Aneksy: 7, 10, 2 ss. Wersja internetowa: <http://commissions.sfplanning.org/hppackets/2011.0059U.pdf>, passim.
- ²⁵ Hausner J. i in., *Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania*. Raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce, Uniwersytet Ekonomiczny i Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2013, passim.
- ²⁶ Ingersol R., *Sprawtown. Looking for the City on Its Edges*, Princeton Architectural Press, New York 2006, passim.
- ²⁷ *Urban sprawl jako zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju. Konsekwencje, scenariusze, możliwości przeciwdziałania*, Konferencja IRM Instytutu Rozwoju Miast, TUP Towarzystwa Urbanistów Polskich, UMS Urzędu Miasta Sopotu. 2-3 czerwca 2011 r. Urząd Miasta Sopotu. Sopot, 16 ss. Wersja cyfrowa: <http://irm.krakow.pl/uploadUser/file/Program%20Sopot%204.1.pdf>.
- ²⁸ *The resilient Cities. How Modern Cities recover from disaster*, red. Vale L.J., Campanella T.J., Praca zbiorowa 15 aut. Oxford University Press, New York 2005, passim.
- ²⁹ Batty M., *Cities and Complexity. Understanding Cities with Cellular Automata, Agent-Based Models, and Fractals*, The M.I.T. Press. Cambridge MASS, London 2007, passim.
- ³⁰ Latour B. (oryg. 2005), *Ostukując architekturę Koolhaasa laseczką ślepca*, tłum. Leśniak A., Architektura, Zeszyt 1(148), styczeń. Red. Porębska Ewa P. Wydawnictwo Murator. Warszawa 2007, s. 1, 3-17.
- ³¹ Walljasper J., *The Great Neighborhood Book. A Do-it-Yourself Guide to Placemaking*, PPS Project for Public Spaces Book, New Society Publishers., Gabriola Island BC 2007, passim.
- ³² Gyrkovich J., *Architektura w przestrzeni miasta. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2010, passim.
- ³³ Seruga W., Wypowiedź w ramach Seminarium Wyjazdowego SARP do Holandii, nt. wartości najnowszych realizacji zespołów mieszkaniowych i nowych przestrzeni publicznych w Amsterdamie, 31.05.2013

BIBLIOGRAFIA:

- [1] Arystoteles (ok. 340 r. p.n.e.), *Polityka*, tłum. Piotrowicz L., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- [2] Aureliusz Marek (ok. 170-180 r.), *Rozmyślenia*, tłum. Reiter M., Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, Kęty 2008.
- [3] Batty M., *Cities and Complexity. Understanding Cities with Cellular Automata, Agent-Based Models, and Fractals*, The M.I.T. Press. Cambridge MASS, London 2007.
- [4] Beatley T., *Green Urbanism. Learning from European Cities*, Island Press. Washington DC, Covelo CA, 2000.
- [5] Bonenberg A., *Media Przestrzeń Architektura. Transformacje przestrzeni społeczeństwa Informacyjnego*, Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej, Poznań 2013.
- [6] Bonenberg W., *Cityscape San Francisco*, Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej, Poznań 2013.
- [7] Brown M. (i in. z San Francisco Planning Department), *Modern Design. Historic Context Statement. Case Report*, San Francisco Planning Department. San Francisco 2011, 305 ss. Aneksy: 7, 10, 2 ss. Wersja internetowa: <http://commissions.sfplanning.org/hppackets/2011.0059U.pdf>.
- [8] Cassirer E. (oryg. 1944), *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, tłum. Staniewska A., Czytelnik, Warszawa 1971.
- [9] Cicero Marcus Tullius (oryg. 51 pne), *Cicero: „De Republica”. Selections*, tłum. Zetzel E., opr. James E.G., Cambridge University Press, Cambridge UK 1995.
- [10] Davies N., (oryg. 1996), *Dynamo. Elekrownia świata, 1815-1914*, w: Europa. Rozprawa historyka z historią, tłum. Tabakowska E., Wydawnictwo Znak, Kraków 1998, s. 807-953.
- [11] Engels F. (oryg. 1845), *The Condition of the Working Class in the Great Towns in England in 1844*, w: *The City Reader*, red. Le Gates R., Stout F., Routledge, London-New York 2000, s. 46-55.
- [12] *Future of the City. Mass housing Estates or Multifamily Housing Complexes?*, red. Gyrkovich M., Praca zbiorowa 18 aut. Materiały Eco Rehab 3 Cracow, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012.
- [13] Gyrkovich J., *Architektura w przestrzeni miasta. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2010.
- [14] Hausner J. i in., *Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania. Raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce*, Uniwersytet Ekonomiczny i Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2013.
- [15] Heidegger M., (oryg. 1952), *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, tłum. Michalski K., Tischner X.J. i in., Czytelnik, Warszawa 1977.

- ²⁴ Brown M. et al., *Modern Design. Historic Context Statement. Case Report*, San Francisco Planning Department, San Francisco 2011, 305 p. Annexes: 7, 10, 2 p. Internet version: <http://commissions.sfplanning.org/hppackets/2011.0059U.pdf>, passim.

- ²⁵ Hausner J. et al., *Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania. Raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce*, University of Economics and Małopolska School of Public Administration, Krakow 2013, passim.
- ²⁶ Ingersol R., *Sprawtown. Looping for the City on the Edges*, Princeton Architectural Press, New York 2006, passim.
- ²⁷ *Urban sprawl as a threat to sustainable development. Consequences, scenarios, possibilities of counteracting*, Conference of the Institute of Urban Development, Society of Polish Urbanists, Office of the City of Sopot, June 2-3, 2011. Sopot, 16 p. Digital version: <http://irm.krakow.pl/uploadUser/file/Program%20Sopot%204.1.pdf>.
- ²⁸ *The Resilient Cities. How Modern Cities recover from disaster*, ed. Vale L.J., Campanella T.J., Collective work by 15 authors, Oxford University Press, New York 2005, passim.
- ²⁹ Batty M., *Cities and Complexity. Understanding Cities with Cellular Automata, Agent-Based Models, and Fractals*, The M.I.T. Press. Cambridge MASS, London 2007, passim.
- ³⁰ Latour B. (orig. 2005), *Ostukując architekturę Koolhaasa laseczką ślepca*, translated by Leśniak A., Architecture, vol. 1(148), January, ed. Porębska E.P., Murator, Warsaw 2007, p. 1, 3-17.
- ³¹ Walljasper J., *The Great Neighborhood Book. A Do-it-Yourself Guide to Placemaking*, PPS Project for Public Spaces Book, New Society Publishers, Gabriola Island BC 2007, passim.
- ³² Gyrkovich J., *Architektura w przestrzeni miasta. Wybrane problemy*, Cracow University of Technology Press, Krakow 2010, passim.
- ³³ Seruga W., Comment within SARP seminar trip to the Netherlands on the values of the latest implementations of residential complexes and new public spaces in Amsterdam, May 31 2013.

BIBLIOGRAPHY:

- [1] Aristotle (c. 340 BC), *Polityka*, translated by Piotrowicz L., PWN, Warsaw 2006.
- [2] Aurelius Marcus (c. 170-180), *Rozmyślenia*, translated by Reiter M., Antyk – Marek Derewiecki, Kęty 2008.
- [3] Batty M., *Cities and Complexity. Understanding Cities with Cellular Automata, Agent-Based Models, and Fractals*, The M.I.T. Press. Cambridge MASS, London 2007.
- [4] Beatley T., *Green Urbanism. Learning from European Cities*, Island Press. Washington DC, Covelo CA 2000.
- [5] Bonenberg A., *Media Przestrzeń Architektura. Transformacje przestrzeni społeczeństwa Informacyjnego*, Faculty of Architecture, Poznan University of Technology, Poznan 2013.
- [6] Bonenberg W., *Cityscape San Francisco*, Faculty of Architecture, Poznan University of Technology. Poznan 2013.
- [7] Brown M. (et al of San Francisco Planning Department), *Modern Design. Historic Context Statement. Case Report*, San Francisco Planning Department, San Francisco 2011, 305 p. Annexes: 7, 10, 2 p. Internet version: <http://commissions.sfplanning.org/hppackets/2011.0059U.pdf>.
- [8] Cassirer E. (orig. 1944), *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, translated by Staniewska A., Czytelnik, Warsaw 1971.
- [9] Cicero Marcus Tullius (orig. 51 BC), *Cicero: “De Republica”. Selections*, translated by Zetzel E., ed. James E.G., Cambridge University Press, Cambridge UK 1995.
- [10] Davies N. (orig. 1996), *Dynamo. Elekrownia świata, 1815-1914*, in: *Europa. Rozprawa historyka z historią*, translated by Tabakowska E., Znak, Krakow 1998, p. 807-953.
- [11] Engels F. (orig. 1845), *The Condition of the Working Class in the Great Towns in England in 1844*, in: *The City Reader*, ed. Le Gates R., Stout F., Routledge. London-New York 2000, p. 46-55.
- [12] *Future of the City. Mass housing Estates or Multifamily Housing Complexes?*, ed. Gyrkovich M., collective work by 18 authors, Materials from Eco Rehab 3 Cracow, Cracow University of Technology Press, Krakow 2012.
- [13] Gyrkovich J., *Architektura w przestrzeni miasta. Wybrane problemy*, Cracow University of Technology Press, Krakow 2010.
- [14] Hausner J. et al., *Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania. Raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce*, University of Economics and Małopolska School of Public Administration, Krakow 2013.
- [15] Heidegger Martin (orig. 1952), *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, translated by Michalski K., Tischner X.J. et al., Czytelnik, Warsaw 1977.
- [16] Ingersol R., *Sprawtown. Looking for the City on Its Edges*, Princeton Architectural Press, New York 2006.
- [17] Kant I. (orig. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*), Berlinische Monatschrift, November 1784, five years before the Great

- [16] Ingersol R., *Sprawtown. Looking for the City on Its Edges*, Princeton Architectural Press, New York 2006.
- [17] Kant I. (oryg. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*), Berlinische Monatschrift, listopad 1784, pięć lat przed Wielką Rewolucją), tłum Landman A., Gazeta Wyborcza, Wydanie Świąteczne 14–15.02), Agora, Warszawa 2004, s.22.
- [18] *Urban sprawl jako zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju. Konsekwencje, scenariusze, możliwości przeciwdziałania*, Konferencja IRM Instytut Rozwoju Miast, TUP Towarzystwo Urbanistów Polskich, UMS Urząd Miasta Sopotu, 2–3 czerwca 2011 r. Urząd Miasta Sopotu, Sopot, 16 ss. Wersja cyfrowa: <http://irm.krakow.pl/uploadUser/file/Program%20Sopot%204.1.pdf>.
- [19] Kosiński W., *Dobro i piękno – miejsca przyjazne człowiekowi w miastach przed-modernistycznych. Idee, projekty, realizacje*, Przestrzeń i Forma, z. 18, red. Czekiel-Switalska E., WBiA IAIiPP-ZUT Szczecin, O-PAN Gdańsk, SFERA, Szczecin 2012, s. 7–46.
- [20] Latour B. (oryg. 2005), *Ostukując architekturę Koolhaasa laseczką ślepca*, tłum. Leśniak A., Architektura, z. 1(148), styczeń, red. Porębska E.P., Wydawnictwo Murator, Warszawa 2007, s. 1, 3–17.
- [21] Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011, 322 ss.
- [22] Platon (ok. 360 r. p.n.e.), *Państwo*, tłum. Witwicki W., Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2009, 344 ss.
- [23] Ragon M., *Ou vivrons-nous demain?*, Robert Laffont, Paris 1963.
- [24] Ragon M., *La Cité de L'An 2000*, Casterman, Tournai B. 1968.
- [25] Ragon M., *L'Homme et les Villes*, Éditions AM Albin Michel, Paris 1975.
- [26] Reiner T.A., *The Place of the Ideal Community in Urban Planning*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1963.
- [27] Seruga W., *10 lat minęło... 10 Years After...*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, z. 10, red. Seruga W., Jagiełło-Kowalczyk M., Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego WAPK, Wydawnictwo Astra, Kraków 2012, s. 2–5.
- [28] Seruga W., *Wypowiedź w ramach Seminarium Wyjazdowego SARP do Holandii*, nt. wartości najnowszych realizacji zespołów mieszkaniowych i nowych przestrzeni publicznych w Amsterdamie, 31.05.2013
- [29] *The Resilient Cities. How Modern Cities recover from disaster*, red. Vale L.J., Campanella T.J., praca zbiorowa 15 aut., Oxford University Press, New York 2005, 376 s.
- [30] Walljasper J., *The Great Neighborhood Book. A Do-it-Yourself Guide to Placemaking*, PPS Project for Public Spaces Book, New Society Publishers, Gabriola Island BC, 2007.
- [31] Witruwiusz (oryg. 15 r. p.n.e.), *O zasadach budownictwa prywatnego*, w: *O architekturze ksiąg dziesięć*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1956, s. 101–111.
- Revolution), translated by Landman A., *Gazeta Wyborcza*, Special Edition, February 14–15), Agora, Warsaw 2004, p. 22.
- [18] *Urban sprawl jako zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju. Konsekwencje, scenariusze, możliwości przeciwdziałania*, Conference of the Institute of Urban Development, Society of Polish Urbanists, Office of the City of Sopot, June 2–3, 2011. Sopot, 16 p. Digital version: <http://irm.krakow.pl/uploadUser/file/Program%20Sopot%204.1.pdf>.
- [19] Kosiński W., *Dobro i piękno – miejsca przyjazne człowiekowi w miastach przed-modernistycznych. Idee, projekty, realizacje*, Space and Form, vol. 18, ed. Czekiel-Switalska E., FCA IASP-WPTU Szczecin, PAS Gdansk, SPHERE. Szczecin 2012, p. 7–46.
- [20] Latour B. (orig. 2005), *Ostukując architekturę Koolhaasa laseczką ślepca*, translated by Leśniak A., *Architecture*, vol. 1(148), January, ed. Porębska E.P., Murator, Warsaw 2007, p. 1, 3–17.
- [21] Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Krakow 2011, 322 p.
- [22] Plato (c. 360 BC), *Państwo*, translated by Witwicki W., Marek D., Kęty 2009, 344 p.
- [23] Ragon M., *O vivrons-nous demain?*, Robert Laffont, Paris 1963.
- [24] Ragon M., *La Cité de L'An 2000*, Casterman, Tournai B. 1968.
- [25] Ragon M., *L'Homme et les Villes*, Éditions AM Albin Michel, Paris 1975.
- [26] Reiner T.A., *The Place of the Ideal Community in Urban Planning*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1963.
- [27] Seruga W., *10 lat minęło... 10 Years After...*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, vol. 10, ed. Seruga W., Jagiełło-Kowalczyk M., FACUT Chair of Housing Environment, Astra, Krakow 2012, p. 2–5.
- [28] Seruga W., Comment within SARP seminar trip to the Netherlands on the values of the latest implementations of residential complexes and new public spaces in Amsterdam, May 31 2013.
- [29] *The Resilient Cities. How Modern Cities recover from disaster*, ed. Vale L.J., Campanella T.J., Collective work by 15 authors, Oxford University Press, New York 2005.
- [30] Walljasper J., *The Great Neighborhood Book. A Do-it-Yourself Guide to Placemaking*, PPS Project for Public Spaces Book, New Society Publishers, Gabriola Island BC 2007.
- [31] Vitruvius (orig. 15 BC), *O zasadach budownictwa prywatnego*, in: *O architekturze ksiąg dziesięć*, PWN, Warsaw 1956, p. 101–111.